

# Rituele Rouw in het Antropoceen

*onderzoek naar de professionalisering van  
rituele begeleiding bij klimaatrouw*

Scriptie ter verkrijgen van de graad “Master of Arts” in de theologie en  
religiewetenschappen Radboud Universiteit Nijmegen

|                           |                   |
|---------------------------|-------------------|
| <i>Student</i>            | Johan Aanen       |
| <i>Studentnummer</i>      | 1082868           |
| <i>Scriptiebegeleider</i> | Justine M. Bakker |
| <i>Datum</i>              | januari 2024      |
| <i>Aantal woorden</i>     | 19.503            |

Hierbij verklaar en verzeker ik, Johan Aanen, dat deze scriptie zelfstandig door mij is opgesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen zijn gebruikt dan die door mij zijn vermeld en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden.

The first act of disobedience is to feel again in all its complexity.

—STEPHEN HARROD BUHNER

## Inhoud

|                                                         |    |
|---------------------------------------------------------|----|
| Voorwoord .....                                         | 6  |
| Samenvatting.....                                       | 7  |
| Requiem voor een Gletsjer .....                         | 8  |
| Inleiding .....                                         | 10 |
| Context .....                                           | 10 |
| Probleemstelling.....                                   | 12 |
| Doelstelling .....                                      | 12 |
| Methodologie .....                                      | 12 |
| Vraagstelling en Onderzoeksmodel.....                   | 12 |
| Terminologie .....                                      | 15 |
| Databescherming.....                                    | 16 |
| Bronverwijzing.....                                     | 16 |
| 1 Ecologische Rouw .....                                | 18 |
| 1.1 Inleiding .....                                     | 18 |
| 1.2 Staat van onderzoek .....                           | 18 |
| 1.3 Rouwbaarheid en niet-erkende rouw.....              | 19 |
| 1.4 Vormen van ecologische rouw .....                   | 20 |
| 1.5 Existentiële en spirituele dimensie .....           | 21 |
| 1.6 Begeleiding bij ecologische rouw .....              | 23 |
| 1.7 Vigerende debatten.....                             | 24 |
| 1.8 Bevindingen .....                                   | 26 |
| 2 Ecologische Rouwrituelen.....                         | 27 |
| 2.1 Inleiding .....                                     | 27 |
| 2.2 Achtergrond en voorbeelden .....                    | 27 |
| 2.3 Staat van onderzoek .....                           | 29 |
| 2.4 Vignet: Het Mszakritueel .....                      | 30 |
| 2.5 Existentiële en spirituele dimensie .....           | 32 |
| 2.6 Bevindingen .....                                   | 33 |
| 3 Ritualiseren als Professionele Skill .....            | 34 |
| 3.1 Inleiding .....                                     | 34 |
| 3.2 Een framework voor professioneel ritualiseren ..... | 34 |
| 3.3 Reflectie op het framework .....                    | 36 |
| 3.4 Professionaliteit verder bepaald .....              | 37 |

|                                                                         |    |
|-------------------------------------------------------------------------|----|
| 3.5 Bevindingen .....                                                   | 38 |
| 4 Een Professioneel Kader voor Ecologische Rouwrituelen.....            | 39 |
| 4.1 Inleiding .....                                                     | 39 |
| 4.2 Aanvullende inzichten I: Ritualisering van rouw.....                | 39 |
| 4.3 Aanvullende inzichten II: Ritualisering van ecologische rouw .....  | 41 |
| 4.4 Vertaling van het framework voor ecologische rouw .....             | 43 |
| 4.5 Bevindingen .....                                                   | 46 |
| 5 Toepassing van het Kader .....                                        | 47 |
| 5.1 Inleiding .....                                                     | 47 |
| 5.2 Casus .....                                                         | 47 |
| 5.3 Toepassing van het framework .....                                  | 48 |
| 5.4 Evaluatie van de toepassing .....                                   | 51 |
| 5.5 Bevindingen .....                                                   | 51 |
| Conclusie .....                                                         | 53 |
| Reflectie .....                                                         | 54 |
| Dankwoord .....                                                         | 58 |
| Bibliografie.....                                                       | 59 |
| Bijlage 1 – Vragenlijst ter voorbereiding ritueel.....                  | 67 |
| Bijlage 2 – Tabellen bij het framework professioneel ritualiseren ..... | 68 |

## **Voorwoord**

Het onderzoeken van rituelen rondom rouw en ecologische rouw heeft mij niet onberoerd gelaten. In de eerste periode van mijn onderzoek heb ik veel en intens gedroomd. Ik werd dan wakker uit dromen waarin mensen stierven, en dieren stierven in grote getalen. Verwerking van de informatie over grote ecologische vernietiging en een zesde uitstervingsgolf. En van de overlijdens die ik dit jaar in mijn persoonlijk leven heb meegemaakt. In de tweede periode heb ik in mijzelf moeten afdalen. Dit heb ik al te menselijk gedaan. Dat wil zeggen onvolmaakt. Maar ergens kwam het einde in zicht. En terwijl ik worstelde met de aard van deze scriptie kreeg ik ineens de ingeving dat die opmerkelijk veel weg had van

## Samenvatting

Met het uitvouwen van een globale ecologische crisis en de vele lokale uitingen daarvan, is ecologische rouw een wetenschappelijk onderkend verschijnsel geworden. Maatschappelijk en politiek gezien mist ecologische rouw echter nog brede erkenning. In het omgaan met ecologische rouw zijn ecologische rouwrituelen daarom een groeiend fenomeen. Deze rituelen kunnen helpen bij het omgaan met de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouw. De effectiviteit van rituelen hangt echter samen met het (her)ontwerp ervan. Veel rituelen worden intuïtief ontworpen, niet op basis van relevante theorie.

In de bestaande literatuur over het ontwerpen en uitvoeren van nieuwe rituelen – een proces dat *ritualiseren* wordt genoemd – wordt de ritualisering van ecologische rouw nog onderbelicht. Deze scriptie vult een leemte in de literatuur door te onderzoeken hoe ecologische rouwrituelen professioneel kunnen worden ontworpen en uitgevoerd. Het onderzoek analyseert daartoe een framework over professionele ritualisering aan de hand van inzichten uit de rouwtheorie, rituele theorie en literatuur over ecologische rouw en -rouwrituelen.

Door een literatuuronderzoek naar de achtergrond en kenmerken van ecologische rouwrituelen zijn belangrijke thema's en rouwkenmerken van ecologische rouw vastgesteld. De analyse van het framework voor professionele ritualisering toont verder welke elementen ecologische rouwrituelen nodig hebben om te worden gesteund door de rituele theorie. Door aanvullende inzichten uit de theorie over rouwrituelen te betrekken, worden de contouren geschetst van een framework dat specifiek is gericht op het professioneel opzetten van ecologische rouwrituelen. Dit framework wordt gebruikt om een voorstel te formuleren voor een professioneel ecologische rouwritueel.

Deze studie toont aan dat persoonlijke en sociale transformatie een gewenste, maar onzekere uitkomst is van ecologische rouwrituelen.

Deze scriptie beargumenteert dat geestelijk verzorgers aangewezen professionals zijn om ecologische rouwrituelen te ontwerpen en uit te voeren.

Deze scriptie laat zien dat het gebruik van *evidence based* onderzoek uit de rituele theorie en rouwtheorie noodzakelijk is, maar niet voldoende om ecologische rouwrituelen te professionaliseren.

**Kernwoorden:** ecologische rouw, ecologische rouwrituelen, ritualisering, geestelijke verzorging, professionalisering

## Requiem voor een Gletsjer

‘Sommige gletsjers hier zijn duidelijk boosaardig,’ zegt Matt. ‘Er is er een waar het Kulusumivolk niet bij in de buurt durft te komen omdat hij als vijandig bekendstaat. Als je er echt overeen moet, hou je tijdens de oversteek je mond, eet je niet en kijk je er zelfs niet naar, want hij kalft zo diep onder de waterlijn af dat hij je in één keer, zonder waarschuwing vooraf, een kopje kleiner kan maken. Dat noemen ze puitsoq, “het ijs dat van beneden komt”.

— Robert MacFarlane, Benedenwereld

**2003:** De IJslandse glacioloog Oddur Sigurðsson fotografeert al vijftig jaar lang de gletsjers in zijn land. Aangekomen bij Okjökull — gletsjer Ok — constateert hij dat er meer ijs smelt dan dat er wordt gevormd.

**2012:** Het gletsjerijs van Okjökull bedekt circa 0.7 vierkante kilometer, ten opzicht van 16 vierkante kilometer in 1890.

**2014:** Sigurðsson wil ter plekke gaan kijken hoe het gaat met Ok, omdat de ijsmassa zo drastisch geslonken is. Hij observeert dat de gletsjer niet meer beweegt. Om te bewegen moet het ijs van een gletsjer tussen de 40 en 50 meter dik zijn, de zogeheten druklimiet. Het is de grens tussen gletsjer en niet-gletsjer. Het ijs van Okjökull is niet dik genoeg meer om te bewegen. Dood ijs heet dat.

**Later in 2014:** Vergezeld door Sigurðsson doet een omroeper melding van het overlijden van Okjökull. Sigurðsson: ‘Het bericht trok niet veel aandacht’. Wat hem verbaast, omdat de gletsjer zichtbaar was vanaf bevolkt gebied en een groot deel van de IJslandse ringweg. Ook kennen veel kinderen de voormalige gletsjer vanwege de opvallende naam en plek op de landkaart.

**2016:** De Amerikaanse antropologe Cymene Howe van Rice University Texas start haar onderzoek naar het verlies van ijs in IJsland in het kader van klimaatverandering en naar de relatie tussen ijs en mensen in het Arctische gebied.

**2018:** Samen met collega-onderzoeker Dominic Boyer maakt Howe een documentaire over het sterven van Okjökull: *Not Ok*. Howe: ‘Here was this really important story about this glacier that tells us something about the catastrophic changes we're seeing all around glacial basins everywhere on the planet and yet the story wasn't very well known.’ Tijdens het filmen komt het idee op om een herdenking te houden.

**18 augustus 2019:** Howe en Boyer beklimmen Ok, nu een kale vulkanische rots, samen met Sigurðsson, de IJslandse premier, de IJslandse minister voor Milieu, een voormalige Ierse president, de IJslandse schrijver Andri Snær Magnason en nog bijna honderd



anderen voor de herdenking. De processie voltrekt zich door het ruige Noordse landschap. De laatste honderd meter worden, volgens oude traditie, zonder omkijken en in stilte gelopen. Aangekomen bij de krater van de vulkaan wordt er gesproken, poëzie voorgedragen en plaatsen kinderen een herdenkingsplaque op het naakte gesteente. De bronzen plaque bevat een brief aan de toekomst, geschreven door Magnason:

Ok is the first Icelandic glacier to lose its status as glacier. In the next 200 years all our glaciers are expected to follow the same path. This monument is to acknowledge that we know what is happening and what needs to be done. Only you know if we did it. (Barnett 2022: 138)

Aanwezigen delen herinneringen aan de overleden gletsjer. Volwassenen uit de omgeving dronken nog het duizend jaar oude water van de gletsjer. Op school leerden zij de namen van de belangrijkste gletsjers en fjorden. Hun ouders en grootouders vreesden Okjökull en andere gletsjers die nog groeiden en leefgebied innamen terwijl hun smeltwater zorgde voor overstromingen. Men had eerbied voor de grote gedaanten. Tot ze zich terugtrokken en een vreemd gevoel van gemis achterlieten.

# Inleiding

## Context

Het hierboven beschreven ritueel is een hedendaagse manier waarop ecologische rouw wordt geuit en gedeeld. Ecologische rouw is een algemene term voor gevoelens van verdriet, verlies en processen van rouw in relatie tot de ecologische crisis (Pihkala 2022b, 4). Ook is ecologische rouw sterk verweven met gevoelens van angst voor toekomstige ecologische verliezen (Pihkala 2023, 3; Tschakert e.a. 2019, 69-70). Ecologische rouw is geen nieuw verschijnsel, maar krijgt wel steeds meer academische aandacht (Barnett 2022; Comtesse e.a. 2021; Cunsolo en Ellis 2018; Head en Harada 2017; Pihkala 2023). De interdisciplinaire benadering van het onderwerp maakt dat het onderzoeksveld op meerdere vlakken in ontwikkeling is (maatschappelijk, cultureel, psychosociaal). De literatuur laat zien dat de integratie van het onderzoek naar ecologische rouw met de algemene rouwtheorie eveneens in beweging is. Uit deze integratie is inzicht te verwerven in de verschillende vormen van ecologische rouw. Hieruit blijkt ook het klinische, maatschappelijke en culturele belang van dit onderzoek. Empirisch onderzoek naar ecologische rouw en onderzoek naar de theoretische fundering is in volle gang.

Ook maatschappelijk gezien wordt ecologische rouw steeds zichtbaarder. In Nederland pleitte Lammert van der Raan, Kamerlid voor de Partij voor de Dieren, recent voor het bespreekbaar maken van ecologische rouw in de Tweede Kamer (Roon 2023). Ook het Humanistisch Verbond neemt ecologische rouw serieus en heeft in 2023 de Klimaatvrijplaats opgezet, een serie hulpsessies voor klimaatactivisten die een ‘klimaat-burn-out’ dreigen op te lopen. Ondanks de toenemende aandacht ontbreekt een brede maatschappelijke erkenning voor ecologische rouw. Dit gebrek aan erkenning heeft te maken met het ontbreken van sociale normen voor het rouwen om anders-dan-menselijke subjecten (Atkinson 2021, 10; Barnett 2021, 27; Craps 2023, 72; Honnacker 2023, 12).

Omdat ecologische rouw een niet-erkende vorm van rouw is, bestaan er geen traditionele rituelen voor het uiten en delen ervan. Door het toenemen van ecologische rouw worden er wel nieuwe rituelen gecreëerd. Zulke nieuwe rituele vormen worden in de wetenschappelijke literatuur *ritualiserings* genoemd: praktijken die kenmerken dragen van rituelen, maar nog geen voldragen en erkende rituelen zijn. Dit soort ritualisering van ecologische rouw komen steeds vaker voor. Zo zijn er inmiddels meerdere gletsjerrouwrituelen gehouden om de dood van gletsjers in Zwitserland, de Verenigde Staten, Chili en Nepal te herdenken (Árnason en Hafsteinsson 2020; Bouhassira 2019, 2020; Stein 2021). Andere voorbeelden zijn de ceremonies die in 1914 en 2014 werden gehouden bij het monument voor de uitgestorven Trekduif en de jaarlijkse Remembrance Day for Lost Species waarop sinds 2011 uitgestorven soorten worden herdacht (Barnett 2021; Mihai en Thaler 2023). Nog een voorbeeld is de ceremoniële verontschuldiging die in 2017 werd aangeboden aan de door jacht uitgestorven Reuzenalk (Wade 2019). Ook het historisch hoge aantal uitstervingen wereldwijd werd recent ritueel herdacht (Dębińska 2021).

Maar net zoals er nog weinig integratie is van het onderzoek naar ecologische rouw in de bredere rouwtheorie (Pihkala 2022, 2) observeer ik weinig aansluiting van het onderzoek naar ecologische rouwrituelen bij traditionele en hedendaagse rouwrituelen. Dit verdient mijns

inziens meer aandacht, omdat het ontwerpen en uitvoeren van ecologische rouwrituelen veel kan winnen bij de therapeutische inzichten vanuit de literatuur over rouwrituelen.

In deze huidige context ligt er daarom een duidelijke rol voor geestelijk verzorgers in het bieden van begeleiding bij ecologische rouw. Ten eerste omdat ecologische rouw een existentiële en spirituele dimensie heeft (Dean 2023; McCarroll 2022; Pihkala 2023). Deze dimensie komt bijvoorbeeld sterk naar voren in de rituele performances van *Extinction Rebellion* (Skrimshire 2019). Zo raken diepe gevoelens van verlies en rouw om de vernietiging van biodiversiteit en negatieve impact op toekomstscenario's aan fundamentele levensverwachtingen en –overtuigingen. Vanuit de geestelijke verzorging worden dit soort negatieve ervaringen 'breukervaringen' genoemd (Nowak 2020). De impact hiervan wordt het duidelijkst gevoeld door mensen die nauwe leef- en werkbanden onderhouden met natuurlijke omgevingen (Cunsolo en Ellis 2018; Pihkala 2020c) en door jongeren (Amadea Aho 2022). Het bieden van begeleiding bij deze existentiële en spirituele problematiek ligt bij uitstek in het domein van geestelijk verzorgers (VGvZ 2016).

Daarnaast zijn geestelijk verzorgers ritueel experts. Juist in de huidige, post-seculiere context van Nederland, waar er sprake is van een toenemende levensbeschouwelijke pluriformiteit, zijn geestelijk verzorgers getraind om nieuwe rituelen te ontwerpen die kunnen voldoen aan een divers scala aan levensbeschouwelijke en rituele behoeften (van den Hemel 2017). Omdat de ecologische crisis impact heeft op personen en groepen van verschillende cultureel-maatschappelijke achtergronden, bijvoorbeeld in de vorm van globale ecologische rouw, past hierbij ook een pluriforme begeleiding. Zo ziet de Britse hoogleraar theologie en religiestudies Stefan Skrimshire (2019) in de rituele performances van XR 'religious and spiritual ceremonies explicitly aimed at multi- or interfaith participation'. De rituele rol die geestelijk verzorgers kunnen spelen in deze context is in de literatuur echter vrijwel afwezig.

Een uitzondering hierop vormen de publicaties van de Finse theoloog en expert op het gebied van klimaatmoties Panu Pihkala.<sup>1</sup> Pihkala heeft enkele overzichtspublicaties geschreven over (het onderzoek naar) klimaatmoties; met name klimaatangst, ecologische rouw en de verwevenheid van verschillende klimaatmoties. Pihkala's publicaties dragen veel bij aan het 'op de kaart zetten' van de genoemde onderwerpen. In één publicatie richt hij zich specifiek op de rol van pastoraal theologen en geestelijk verzorgers in het kader van klimaatangst, waarbij ook ecologische rouw ter sprake komt (Pihkala 2022a, 4-5). Pihkala uit hierin zijn vermoeden dat het gebrek aan literatuur te maken heeft met de worsteling die pastoraal werkers ervaren met het integreren van een sensitiviteit voor klimaatangst in hun werk (Ibid). Pihkala biedt in zijn artikel een handig overzicht van literatuur en middelen waar pastoraal werkers en geestelijk verzorger gebruik van kunnen maken in het omgaan met en begeleiding bieden bij klimaatrouw en ecologische rouw.

In deze scriptie richt ik mij in tegenstelling tot Pihkala specifiek op het raakvlak van ecologische rouw en ritualiserings daarvan. Ook richt ik mij in het bijzonder op Nederlandse geestelijk verzorgers en de Nederlandse context. Mijn focus ligt daarbij meer dan bij Pihkala op de praktijk (rituele begeleiding) dan op de theorie (ontwikkeling van onderzoek). Ik ben mij ervan bewust dat ik daarbij moet leunen op niet-Nederlandse bronnen. Ik hoop met deze studie dan ook een aanzet te geven tot het ontwikkelen van een lokaal onderzoeksveld naar

---

1 Zie Pihkala (2020b, 2020a, 2022b, 2022a, 2023).

ecologische rouw in het kader van geestelijke zorg, zodat de contextuele factoren van ons land meer inzichtelijk kunnen worden.

## **Probleemstelling**

Geestelijk verzorgers kunnen helpen om ritualiseringen rond ecologische rouw, die vooralsnog vaak intuïtief worden opgezet, te professionaliseren. Zij kunnen daarbij gebruik maken van een framework voor professioneel ritualiseren dat recent door de Nederlandse cultuurpsychologe Joanna Wojtkowiak werd gecreëerd (Wojtkowiak 2021, 2022). Geestelijk verzorgers kunnen met behulp van dit framework beter voldoen aan de rituele, existentiële en spirituele behoeften van cliënten. Naar mijn weten ontbreekt er op dit moment nog een verbinding tussen dit framework voor professionele ritualisering en het ontwerpen en uitvoeren van ecologische rouwrituelen. Deze scriptie voorziet in deze lacune door te onderzoeken hoe geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen kunnen ontwerpen en begeleiden.

## **Doelstelling**

Het doel van dit onderzoek is geestelijk verzorgers te voorzien van een handvat waarmee zij op professionele wijze ecologische rouwrituelen kunnen vormgeven en leiden.

## **Methodologie**

Voor het ontwerpen van het onderzoeksplan van deze scriptie maak ik gebruik van de ontwerpmethodiek van Verschuren en Doorewaard (Verschuren en Doorewaard, 2021).

De onderzoeksstrategie van deze scriptie omvat een literatuuronderzoek; wat de auteurs scharen onder ‘bureauonderzoek’ (Verschuren en Doorewaard, 2021, 197). Een literatuuronderzoek is geschikt om de doelstelling van het onderzoek te realiseren, omdat de literatuur op het gebied van ecologische rouw en ritualisering in hoog tempo toeneemt en er met de ritualisering van ecologische rouw in toenemende mate wordt geëxperimenteerd en gepraktiseerd. Deze ritualisering ontvangt steeds meer academische en maatschappelijke aandacht. Deze situatie is opportuun om a) de huidige staat van het onderzoek op te nemen en b) om toekomstige ritualisering door professionals te ondersteunen met behulp van een blauwdruk voor professioneel ritualiseren. Dit blauwdruk is nu vanuit de literatuur te raadplegen en analyseren.

## **Vraagstelling en Onderzoeksmodel**

De centrale onderzoeksvraag die ik op basis van de probleemstelling heb geformuleerd is:  
*Hoe kunnen geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen ontwerpen en uitvoeren?*

De deelvragen die moeten leiden tot het beantwoorden van de centrale onderzoeksvraag staan hier onder in het stappenplan weergegeven.

| Overzicht stappenplan en onderzoeksvragen |      |           |                                                                                                                                                                                |
|-------------------------------------------|------|-----------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| Onderdeel                                 | Stap | Hoofdstuk | Onderzoeksvraag                                                                                                                                                                |
| Vooronderzoek                             | A    | Inleiding | <i>Hoe kunnen geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen ontwerpen en uitvoeren?</i>                                                                |
| Theoretisch kader                         | B    | 1         | <i>Wat zegt de literatuur over ecologische rouw?</i>                                                                                                                           |
|                                           |      | 2         | <i>Wat zegt de literatuur over ecologische rouwrituelen?</i>                                                                                                                   |
|                                           |      | 3         | <i>Wat zegt de literatuur over professioneel ritualiseren?</i>                                                                                                                 |
| Praktisch kader                           | C    | 4         | <i>Hoe kunnen geestelijk verzorgers de inzichten uit de besproken literatuur vertalen naar een framework voor professioneel ritualiseren voor ecologische rouw?</i>            |
|                                           | D    | 5         | <i>Hoe kunnen geestelijk verzorgers het framework voor professioneel ritualiseren voor ecologische rouw gebruiken om een ecologisch rouwritueel te ontwerpen en uitvoeren?</i> |
|                                           |      | Conclusie | <i>Antwoord op hoofdvraag</i>                                                                                                                                                  |

De stappen die ik zet voor mijn onderzoek zijn als volgt (hoofdletters corresponderen met die in de bovenstaande overzichtstabel en de stappen in het onderzoeksplan hieronder):

**Stap 1: Vooronderzoek (A).** In deze oriënterende fase gebruik ik verschillende trefwoorden om literatuur over het hoofdonderwerp te vinden: ecologische rouwrituelen. Op basis van dit vooronderzoek specificeer ik de onderzoeksfocus en de probleemstelling. Verder formuleer ik de hoofdvraag en deelvragen. Ook stel ik de kernbegrippen vast.

**Stap 2: Theoretische kader uiteenzetten (B).** In stap 2 zet ik het theoretisch kader uiteen op basis van een gericht literatuuronderzoek. Hiervoor maak ik gebruik van een combinatie van zoekmethodes: de sneeuwbalmethode, de parelgroeimethode en citatiezoeken. Voor het vinden van wetenschappelijke literatuur gebruik ik hoofdzakelijk de volgende academische databases: Jstor, Elsevier, Sage Journals, ResearchGate en GoogleScholar. In eerste instantie selecteer ik op titel. Vervolgens op abstracts door te scannen in hoeverre de bronnen de kernthema's specifiek behandelen. De uitkomst daarvan zijn bronnen die:

1. De concepten 'ecologische rouw', en 'ritualisering' specifiek behandelen, zoals (Barnett 2022; Comtesse e.a. 2021; Cunsolo en Ellis 2018, Wojtkowiak 2022);
2. Alternatieve formuleringen gebruiken waarin de termen 'rouw', 'grief' en 'mourning' voorkomen, zoals Phyllis Windles 'Ecology of Grief' of Stephen Buhners *Earthgrief*;

3. Termen gerelateerd aan rouw en verlies gebruiken, zoals Petra Tschakerts 'One thousand ways to experience loss', Francis Wellers *The Wild Edge of Sorrow* en Stephen Jenkinsons *Die Wise*.

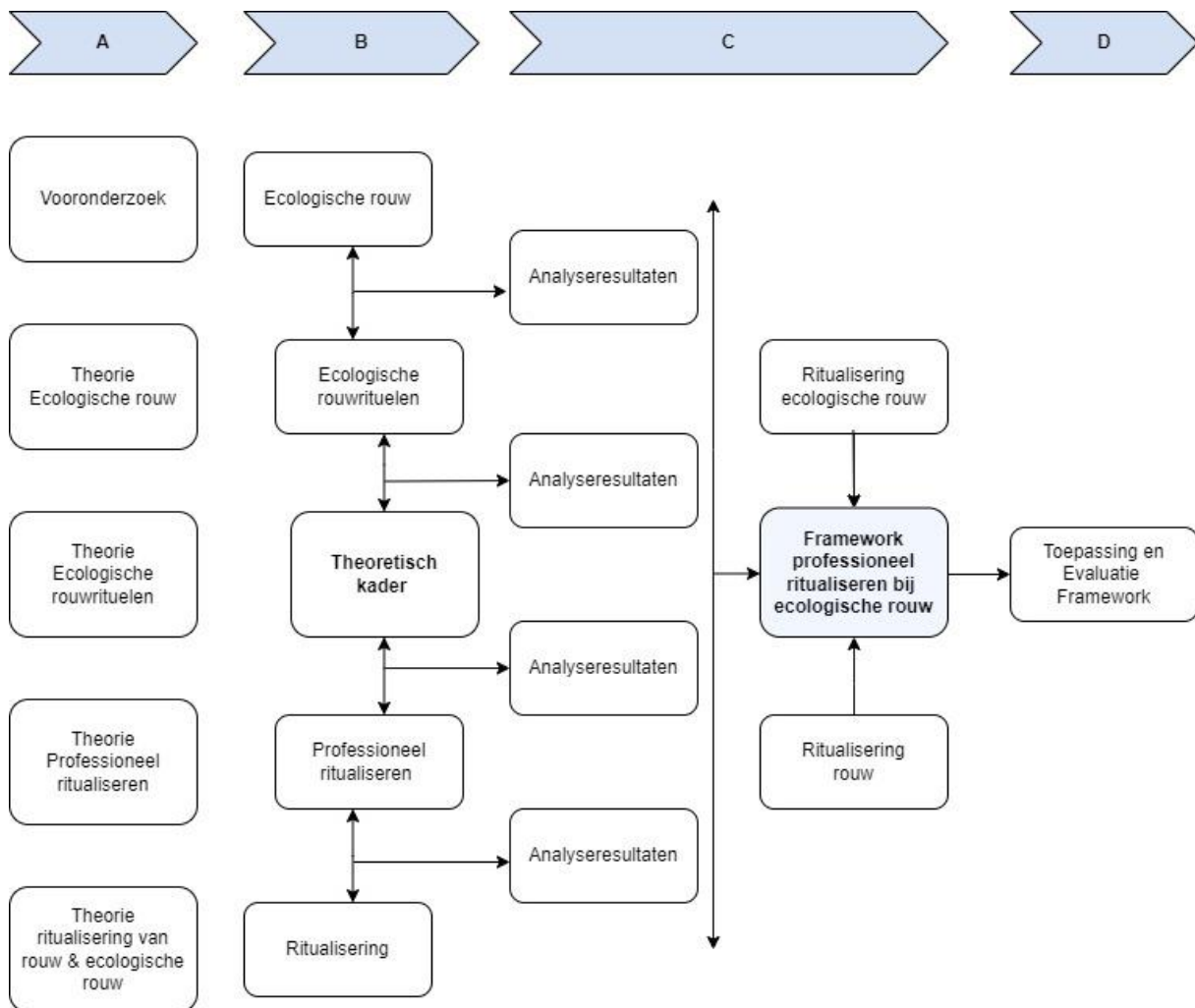
Naast bovenstaande bronnen gebruik ik ook andere media zoals dagbladen voor actuele informatie en podcasts voor achtergrondinformatie.

Het theoretisch kader werpt licht op de kernbegrippen en geeft antwoord op de eerste drie deelvragen. Hierdoor wordt duidelijk wat ik bedoel met de 'professionele ritualisering van ecologische rouw'. Het theoretisch kader bevat ook een framework voor professioneel ritualiseren, dat in het praktisch kader wordt gebruikt en uitgewerkt.

**Stap 3: Praktisch kader uiteenzetten (C).** De derde stap bestaat uit het vertalen van het gepresenteerde framework voor professioneel ritualiseren naar een framework ritualiseren voor ecologische rouw. Voor deze stap gebruik ik het framework voor professioneel ritualiseren uit de literatuur. Deze vul ik aan met inzichten uit de literatuur over ritualiseren van rouw en ecologische rouw en eigen inzichten. Het resultaat van deze stap is een aangepast framework voor het professioneel ritualiseren van ecologische rouw. Deze stap beantwoordt de vierde deelvraag.

**Stap 4: Praktisch kader toepassen en evalueren (D).** De vierde stap bestaat uit het toepassen van het aangepaste framework op een fictieve casus. Deze casus is gebaseerd op een bestaand ecologisch verlies, waarbij de rituele aanleiding, het ontwerp en de setting op basis van het literatuuronderzoek zo reëel mogelijk wordt geschetst. Naast de toepassing evalueer ik de mogelijkheden en beperkingen van het aangepaste framework aan de hand van de toepassing op de casus. Deze stap geeft antwoord op de vijfde deelvraag.

**Afbeelding 1: Schematische weergave onderzoeksplan**



## Terminologie

De terminologie van dit onderzoek behoeft enige toelichting om meerdere redenen.

Ten eerste gebruik ik in deze studie de term ‘ecologische crisis’ om de achtergrond van ecologische rouw en ecologische rouwrituelen te schetsen. Dit in tegenstelling tot gebruikte bronnen die voornamelijk ‘klimaatverandering’ of ‘global warming’ gebruiken. De reden hiervoor is dat ecologische rouw niet enkel veroorzaakt wordt door de klimatologische veranderingen, maar ook door andere veranderingen, zoals vervuiling, aantasting van biodiversiteit en uitsterven van soorten.

Ten tweede is er een aanzienlijk verschil tussen de termen op het gebied van (ecologische) rouw in het Nederlands en Engels. Waar het Nederlands voor rouw en verlies hoofdzakelijk de termen ‘rouw’, ‘rouwen’ en ‘verlies’ kent, kent het Engels de termen ‘grief’, ‘mourning’, ‘loss’ en ‘bereavement’. Voor het Engelse ‘grief work’ en ‘work of mourning’ kent het Nederlands geen regulier equivalent. ‘Ecologische rouw’ wordt in de Engelstalige literatuur dus ‘ecological grief’ en ‘ecological mourning’ of soms afgekort ‘eco-grief’ genoemd. Om onderscheid te maken tussen enerzijds de passieve ervaring van (ecologische) rouw en anderzijds het actieve omgaan met (ecologische) rouw heb ik voor dit onderzoek gekozen om

in het eerste geval de term ‘ecologische rouw’ te gebruiken en in het tweede geval ‘(ecologisch) rouwwerk’ of ‘het werk van ecologische rouw’.

Ten tweede wordt er in de literatuur over ecologische rouw veel verwezen naar het ‘onderwerp’ van ecologische rouw: andere levende wezens/organismen/ecosystemen. In gebruik zijn termen als ‘meer-dan-menselijk’, ‘niet-menselijk’ en ‘anders-dan-menselijk’. Hiervan heb ik de minst antropocentrische en minst hiërarchische gekozen: ‘anders-dan-menselijk’.

Ten derde worden er verschillende termen gebruikt voor het fenomeen ecologische rouw en daaraan gerelateerde emoties. Dit zijn bijvoorbeeld klimaatrouw, solastalgia en pretraumatische stressstoornis. Over deze termen zegt de Amerikaanse botanist en activist Stephen Harrod Buhner in zijn *Earth Grief*: ‘They are grown up words, adult words, clever words that professionals use. They are many-syllabled, which is often an indication that something is wrong . . . They are *thinking* words, not feeling words’ (Buhner 2022, 29).

Deze ‘denkwoorden’ wijzen volgens Buhner op het gedragsmatig aannemen van een rationalistische dissociatie van de wereld die in onze westerse cultuur is genormaliseerd. Deze verregaande dissociatie, die door de psychotherapeute Steffi Bednarek (Bednarek 2021) wordt bevestigd en geanalyseerd is volgens Buhner een belangrijke oorzaak van de ecologische crisis. Daarom doet het woord ‘aardrouw’ volgens Buhner veel meer recht aan de concrete ervaring van verlies dan ‘ecologische rouw’, ‘klimaatrouw’ of ‘solastalgia’. Kort gezegd: afstandelijk praten over zoiets intiems als een gevoel van diep verlies doet het onderwerp geen recht.

Persoonlijk zou ik verder willen gaan. In plaats van abstracties te gebruiken, zoals de abstracties ‘klimaat’, ‘ecologie’ zou ik voorstellen woorden te gebruiken voor concrete voorbeelden. ‘Insectenrouw’ voor de rouw bij massale insectensterfte. Of liever ‘bijenrouw’ bij de dood van bijen. ‘Gletsjerrouw’ bij het overlijden van gletsjers. ‘Vlinderrouw’ bij het functioneel uitsterven van de monarchvlinder. Iedereen weet dan waar de rouw bij wordt gevoeld. Het is direct en voelbaar. Dit is in lijn met de suggestie van Pihkala (2020b) om specifieke woorden te gebruiken voor verschillende vormen van ecologische rouw.

Toch kies ik, in weerwil van het bovenstaande, voor de term ‘ecologische rouw’ in deze studie. Ten eerste uit pragmatisch oogpunt: een veelheid aan termen leidt af van het algemene fenomeen. Ten tweede uit inhoudelijk oogpunt omdat ‘ecologische rouw’ aangeeft dat de oorzaken van deze vorm van rouw breder zijn dan enkel ‘het klimaat’ of klimaatverandering. Dit is ook de overweging van de Finse theoloog en klimaatrouwexpert Panu Pihkala in diens bijdragen over het onderwerp.

## **Databescherming**

Het onderzoek bevat geen privacygevoelige persoonsgegevens.

## **Bronverwijzing**

In deze scriptie gebruik ik de referentiestijl van de American Political Science Association (APSA), een variant op de 17<sup>e</sup> editie van de *Chicago Manual of Style*.



Voor het beheren van de literatuur en bronverwijzing gebruik ik de open source referentiemanager van Zotero ([www.zotero.org](http://www.zotero.org)).

# 1 Ecologische Rouw

[W]hat the current time demands is a genuine reckoning with ourselves as the agents of mass extinction. In short, we need to mourn, to spend a little time with the dead; to keep faith with their lives and deaths and in so doing to own up to the reality of the world that we are ushering in.

— Thom van Dooren en Deborah Bird Rose

## 1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk bespreek ik het fenomeen ecologische rouw. De vraag die ik hierin behandel is:

*Wat zegt de literatuur over ecologische rouw?*

Ter beantwoording van deze vraag schets ik eerst de staat van het onderzoek naar ecologische rouw. In 1.3 ga ik in op de integratie van dit onderzoeksveld met de algemene rouwtheorie. In 1.4 behandel ik verschillende vormen van ecologische rouw. In 1.5 ga ik in op de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouw. 1.6 gaat over begeleiding bij ecologische rouw. 1.7 sluit af met bevindingen.

## 1.2 Staat van onderzoek

Onderzoek naar verschillende vormen van ecologische rouw groeide gestaag sinds de jaren 2000. Een bekende conceptualisering van ecologische rouw is de term ‘solastalgia’, opgeworpen door de Australische filosoof en milieuactivist Glenn Albrecht. Solastalgia is de pijn die wordt gevoeld wanneer men een gekoesterde woonplaats vernietigd ziet worden (Albrecht e.a. 2007).<sup>2</sup> Naast solastalgia worden ook de termen klimaatrouw, ecologische rouw en pre-traumatische stress gebruikt (Nowak 2020, 71). In de literatuur zijn ook voorbeelden te vinden waar ecologische rouw heel specifiek wordt benoemd, zoals in ‘winter grief’ en ‘glacier grief’ (Pihkala 2020b; Quaglia 2022).

Het werk van de Canadese klimaatonderzoekster en decaan van de School of Arctic and Subarctic Studies Ashlee Cunsolo en collega’s over ecologische rouw is vanaf de jaren ’10 invloedrijk geworden (Cunsolo en Landman 2017; Cunsolo Willox 2012). Cunsolo en de Australische IPCC-onderzoeker Neville R. Ellis definiëren ecologische rouw als ‘the grief felt in relation to experienced or anticipated ecological losses, including the loss of species, ecosystems and meaningful landscapes due to acute or chronic environmental change’ (Cunsolo en Ellis 2018, 275). Hun definitie van ecologische rouw wordt veel geciteerd in de literatuur. De definitie van Comtesse et al (2021, 7) lijkt veel op die van Cunsolo en Ellis. De definitie van Cunsolo en Ellis omvat ook huidige en toekomstige ecologische verliezen als ook een breed spectrum aan ecologische verliezen zoals het verlies van landschappen,

---

2 Voor een uitgebreide verklaring van de term zie Albrecht et al (2007, 45).

leefwijzen, soorten en ecosystemen.<sup>3</sup> Vergeleken met deze definities zijn die van Pihkala (2022b, 4) en Burton-Christie (2011, 30) veel minder geoperationaliseerd.<sup>4</sup> Zoals Tschakert et al (2019, 69-70) suggereren hangt de methodologische waarde van dit soort definities sterk af van de sociaalgeografische context waarin deze worden gehanteerd. Ook de definitie van Cunsolo toont sporen van haar onderzoek in specifieke culturen en regio's. De reikwijdte van gekozen definities dient te passen bij de schaal van wat Pihkala (2023, 3-4) noemt de 'globale' en 'lokale' vormen van ecologische rouw. In het kader van dit onderzoek hanteer ik de definitie van Pihkala: '[A] general term for sadness, feelings of loss and processes of grief in relation to the ecological crisis' omdat ik ruimte wil houden om die op zowel globale als lokale vormen van ecologische rouw toe te passen.

Cunsolo en collegae (2020; 2018) beschrijven case studies naar ecologische rouw bij oorspronkelijke bewoners van Canada en Australië.

Onderzoek naar ecologische rouw wordt onder andere gesitueerd in het domein van de klimaatpsychologie en het onderzoeksveld van klimaatmoties. Vanuit dit veld zijn er de afgelopen jaren enkele meetinstrumenten ontwerpen om het empirische onderzoek naar ecologische rouw te bevorderen.<sup>5</sup> Hoewel de rouwtheorie een natuurlijke gesprekspartner is voor onderzoek naar ecologische rouw is er nog weinig literatuur waarin beide velden worden geïntegreerd (Pihkala 2023, 2). Hierop zijn enkele uitzonderingen.<sup>6</sup> Naast bijdragen uit de klimaatpsychologie en zijn er sterk interdisciplinaire bijdragen uit onder andere de milieumenswetenschappen (*environmental humanities*), geheugenstudies en in toenemende mate theologie. Veel van deze bijdragen stellen het fenomeen ecologische rouw in maatschappelijk en cultureel daglicht. Ook buiten het academische veld zijn er bijdragen geleverd aan de literatuur vanuit verschillende disciplines.<sup>7</sup> De theoretische fundering van ecologische rouw volop in ontwikkeling.<sup>8</sup>

### 1.3 Rouwbaarheid en niet-erkende rouw

Al ontbreekt een duidelijk integratie van ecologische rouw met de rouwtheorie, zijn er twee begrippen uit de rouwtheorie die veelvuldig worden gebruikt in de literatuur over ecologische rouw. Deze begrippen zijn essentieel bij het lezen van de literatuur. Dit zijn 'rouwbaarheid' en 'niet-erkende rouw'.

Het begrip rouwbaarheid (*grievability*) is ontwikkeld door de Amerikaanse politiek filosoof Judith Butler.<sup>9</sup> Butlers notie van de 'allocatie van rouwbaarheid' draait om de vraag wie wel of niet rouwbaar wordt geacht in het maatschappelijk veld en de sociale repercussies daarvan.

---

3 '[W]e propose that ecological grief is a phenomenon of yearning that refers to actual and past physical ecological loss or to future situations that trigger the actual/past loss, including all ecological losses such as home environments, ways of life, landscapes, species or ecosystems.'

4 Burton-Christie's definitie luidt '[T]he felt sense of loss that afflicts persons and communities as they face the disappearance of species and the degradation of entire ecosystems'.

5 Zie Ágoston et al (2022), Cáceres et al (2022), Higginbotham et al (2007) en Marczak et al (2022).

6 Zoals de bijdragen van Cunsolo en Ellis (2018), Comtesse et al. (2021) en Pihkala (2023).

7 Zie het werk van Francis Weller (2015, 2021) en Buhner (2022).

8 Het recente artikel van Pihkala (2023) levert een grote bijdrage aan verdere conceptualisering van ecologische rouw door verschillende vormen van ecologische rouw en hun onderlinge samenhang, als wel de samenhang met gerelateerde concepten uit de rouwtheorie te noemen.

9 Zie bijvoorbeeld Butler (2004, 2015).

Meerdere auteurs observeren dat de rouw om anders-dan-menselijke levens niet standaard behoort tot het repertoire van de westerse cultuur (Atkinson 2021, 10; Barnett 2021, 27; Craps 2023, 72; Honnacker 2023, 12). Anders-dan-menselijke levens worden met andere woorden als niet rouwbaar gezien vanuit de westerse cultureel-levensbeschouwelijke achtergrond.

Sterk met het begrip rouwbaarheid verbonden is het begrip niet-erkende rouw (*disenfranchised grief*). Dit begrip komt van de Amerikaanse rouwonderzoeker Kenneth Doka. De term wordt gebruikt voor situaties waarin een vorm van rouw niet sociaal gevalideerd is en dus niet publiek erkend wordt. Het gebrek aan erkenning en legitimatie van iemands rouw kan diens rouwverwerking in de weg staan (Pihkala 2023, 14). Niet-erkende rouw is van toepassing op praktische alle vormen van ecologische rouw. Niet-erkende rouw uit zich onder andere in het ontbreken van passende rouwrituelen en het ontbreken van maatschappelijke goedkeuring voor het houden van zulke rituelen (zie Hance 2016) en het onderdrukken en verlengen van het rouwproces (Ibid).

Beide begrippen verlenen het debat over ecologische rouw een uitgesproken politiek karakter.<sup>10</sup> Het politieke karakter van ecologische rouw uit zich in de acties van Extinction Rebellion, die een maatschappelijke validering van ecologische rouw vragen, en in een groeiend aantal rituele vormen die ontstaan rond ecologische rouw (zie Hoofdstuk 2).

#### 1.4 Vormen van ecologische rouw

Pihkala (2023) levert in zijn meest recente publicatie een belangrijke bijdrage aan het integreren van het onderzoek naar ecologische rouw met het rouwonderzoeksveld. Een uitvoerige beschrijving van deze bijdrage ligt buiten de scope van deze scriptie, maar omdat Pihkala's bijdrage zeer recent en omvattend is, verdient deze een extra toelichting.

Pihkala onderscheidt verschillende vormen van ecologische verlies en ecologische rouw. Deze verschillende vormen zijn vaak met elkaar verweven en complex. Daarnaast stelt hij voor drie nieuwe vormen van bijzondere ecologische rouw te conceptualiseren en onderzoeken: transitionele rouw (*transitional loss and grief*), verlies van leefwereld (*lifeworld loss*) en verbrijzelde dromen (*shattered dreams*). Transitionele rouw is volgens Pihkala om meerdere redenen een bruikbaar concept met betrekking tot ecologische rouw:

- a) er vindt een wereldwijde transitie plaats van het Holocene naar nieuwe geologische fases; dit is een letterlijke levenstransitie waarbij het leven op aarde grote veranderingen ondergaat die gepaard gaat met verliezen; transitioneel ecologische verlies is dus een globaal fenomeen;
- b) de observatie dat inzicht in de dynamiek van transitieën samenhangt met de notie van transformatie en de in de literatuur geopperde stelling dat ecologische rouw een transformatief karakter heeft;
- c) aandacht voor transitionele rouw kan helpen de verschillende temporaliteiten van ecologische rouw te overbruggen en het concept anticipatoire rouw te integreren met theorieën van ecologische rouw.

---

10 Craps (2023, 73) formuleert een ecologische kritiek op Butlers werk: 'While emphasizing the inclusive potential of loss, Butler's theorization of mourning yet fails to transcend human parochialism'.

Verlies van leefwereld hangt samen met het verlies van leefwijzen. Deze vorm van ecologische rouw komt ook duidelijk naar voren in het onderzoek van Cunsolo en Ellis (2018) en Tschakert et al (2021). Het gaat hierbij om materiële en immateriële verliezen die effect hebben op a) de individuele leefwereld, b) de culturele leefwereld en c) de intersoortelijke leefwereld (*interspecies lifeworld*).

Verbrijzelde dromen wordt gekenmerkt door het veranderen of verliezen van levensverwachtingen. Een grote groep die deze vorm van ecologische rouw ervaart is jongeren, die bijvoorbeeld onvrijwillige kinderloosheid overwegen.

Vanuit klinisch perspectief kan het onderscheiden van de verschillende vormen van ecologische rouw helpen om bijvoorbeeld de intensiteit van ecologische rouw te verklaren en voorspellen. Welke factoren dragen bij aan complexe ecologische rouw?<sup>11</sup> Hoeveel personen en welke personen lopen verhoogd risico op traumatische ecologische rouw? Antwoorden hierop kunnen beleidsmakers helpen bij het ontwerpen en implementeren van beleid dat preventie en herstel van dergelijke ecologische rouw bevordert.<sup>12</sup>

Vanuit maatschappelijk perspectief kan het behulpzaam zijn om ecologische rouw breed te erkennen. Door niet-erkende rouw te voorkomen kan een belangrijke oorzaak van complexe, chronische rouw worden weggenomen. Dit heeft effect op de zorglast, maar ook op de economisch last van zorgverlening.<sup>13</sup> Daarnaast kan het stimuleren van rouwvaardigheden en –praktijken bijdragen aan collectieve veerkracht in een overgangstijd. Door voorts de aan ecologische rouw gekoppelde schulddynamiek bespreekbaar te maken kunnen maatschappelijke spanningen worden aangepakt.

## **1.5 Existentiële en spirituele dimensie**

Als geestelijke verzorger in opleiding ben ik geïnteresseerd in de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouw. Deze dimensie komt duidelijk in de literatuur naar voren. Hieronder geef ik een korte weergave van deze dimensies.

### **1.5.1 Existentiële dimensie**

De existentiële dimensie van ecologische rouw wordt expliciet in de literatuur genoemd, onder andere vanuit de pastorale theologie.<sup>14</sup> Volgens Pihkala kan de existentiële dimensie op twee manieren worden geschetst. Ten eerste in de relatie tussen ecologische rouw en het levensbedreigende karakter van de ecologische crisis (existentie). Hierbij speelt vooral de verweving van ecologische rouw, trauma en klimaatangst een rol. Ten tweede in de manier

---

11 Factoren die complexe rouw kunnen veroorzaken zijn bijvoorbeeld gewelddadig verlies, plotseling verlies, verliezen die voorkomen hadden kunnen worden, persoonlijk en collectief gebrek aan rouwverwerkingsvaardigheden – en praktijken, en gebrek aan sociale ondersteuning en niet-erkende rouw.

12 Dit is in lijn met het voorstel van Cunsolo en Ellis (2018).

13 In dit kader verscheen recent een artikel in een regionaal dagblad waarin klimaatangst wordt genormaliseerd en mensen wordt ontraden therapie te zoeken, mede omdat de zorglast op de ggz niet verder toe te laten nemen (Janssen 2022).

14 Zoals in McCarroll (2022, 1) en Pihkala (2022b, 5-7). McCarroll stelt dat ‘Given the implicitly existential, theological and spiritual dimensions embedded in the realities of both trauma and the climate crisis, there is an important opportunity for practical and pastoral theology to engage, learn from and contribute to the interdisciplinary conversation.’

waarop ecologische rouw een bron van existentiële vragen vormt (existentialisme).<sup>15</sup> Existentiële thema's die door ecologische rouw worden aangeroerd zijn dood/sterfelijkheid, leegte en zinloosheid, en schuld en veroordeling. De rol van schuld bij ecologische rouw is boven al genoemd in de context van complexe rouw.<sup>16</sup> Daarnaast hangt ecologische rouw samen met existentiële thema's als authenticiteit, vrijheid en verantwoordelijkheid (Pihkala 2022b, 5). Pihkala stelt dat de ecologische crisis ons voor een existentiële uitdaging stelt. Voor veel jongeren, zegt hij, is dit de eerste grote existentiële crisis die zij ervaren. Een van de kerndoelen van begeleiding bij negatieve klimaatmoties is daarom het vergroten van existentiële veerkracht is (Idem, 7; Pihkala 2020).

### 1.5.2 Spirituele dimensie

In de literatuur wordt ook de spirituele dimensie van ecologische rouw benoemd. Vooral vanuit de pastorale theologie worden hier bijdragen aan geleverd, maar ook vanuit de religiewetenschappen en andere disciplines.<sup>17</sup> Met betrekking tot de spirituele dimensie van ecologische rouw is vanuit de literatuur een onderscheid te maken tussen de negatieve impact van ecologische rouw op iemands spiritualiteit (ecologische rouw als ondermijning van iemands geloof of spirituele overtuiging)<sup>18</sup> en de positieve impact van ecologische rouw op iemands spiritualiteit (ecologische rouw als spirituele praktijk of als bron van inzicht, diepere verbinding, authentieker leven en vitaliteit).<sup>19</sup>

De genoemde auteurs definiëren spiritualiteit nauwelijks, met uitzondering van Dean. Dean (2023) definieert spiritualiteit als 'as a subjectively meaningful connection with something that troubles the boundaries of subjecthood and affects one's experience of oneself'. Het 'something' waar ze over spreekt specificereert ze als 'the totality of all the interconnected life forms and ecosystems of planet Earth'. Deze typering doet denken aan de animistische vorm van 'dark green religion,' een door de Amerikaanse religiewetenschapper Bron Taylor geopperde naam voor een opkomende religie die natuur als heilig beschouwt (zie ook 2.4).

Deans definitie en bijbehorende notie van transcendentie is minder mensgericht dan de consensusdefinitie van spiritualiteit van Puchalski et al (2014, 646)<sup>20</sup> en de definitie van Sheldrake (2012, 1)<sup>21</sup>. De definitie van Dean sluit een spiritualiteit van anders-dan-menselijke subjecten niet uit. Deze vind ik dan ook beter passen bij een niet-antropocentrische benadering van ecologische rouw.<sup>22</sup> Toch vind ik de definitie van Dean nog weinig specifiek. Met behoud van Deans notie van transcendentie zou ik spiritualiteit willen definiëren als *de*

---

15 Dit stelt ook Dean (2023), die existentiële vragen benoemt als spirituele vragen.

16 Zie voor de het thema schuld bij ecologische rouw ook Menning (2017).

17 Zie bijvoorbeeld de bijdragen van Graham (2006), Burton-Christie (2011), Weller (2015), Amadea Aho (2022) en Dean (2023).

18 Deze typering haakt aan op de categorieën 'shattered assumptions' en 'shattered dreams' van Pihkala.

19 Dean (2023) stelt bijvoorbeeld dat ecologische rouw onze subjectiviteit kan desintegreren en ons openstelt voor iets dat het persoonlijke zelf transcendeert, namelijk de totaliteit van het verweven leven op Aarde. Hierin sluit ze aan op Wellers notie van 'dark wisdom'.

20 'Spirituality is a dynamic and intrinsic aspect of humanity through which persons seek ultimate meaning, purpose, and transcendence, and experience relationship to self, family, others, community, society, nature, and the significant or sacred. Spirituality is expressed through beliefs, values, traditions, and practices.'

21 'Spirituality' is a word that, in broad terms, stands for lifestyles and practices that embody a vision of human existence and of how the human spirit is to achieve its full potential.'

22 De mogelijkheid van anders-dan-menselijke spiritualiteit wordt kritisch besproken door Teya Brooks Pribac in haar *Enter the Animal: Cross-species perspectives on grief and spirituality* (2021).

*integrale levensfunctie van organismen die de processen van vitaliteit, ervaring en betekenisgeving omvat en stuurt.*<sup>23</sup>

De bovenstaande definitie omvat en veronderstelt een animistisch wereldbeeld en de mogelijkheid van anders-dan-menselijke spiritualiteit. Een dergelijke definitie heeft overlap met het onderzoek naar ecologische rouw, in de zin dat animisme voorkomt onder mensen die ecologische rouw ervaren.<sup>24</sup> Een andere reden waarom ik deze definitie hanteer is dat deze de positieve en negatieve impact van ecologische rouw ondersteunt (negatieve impact als aantasting van de vitaliteit, ervaring en betekenisgeving; positieve impact als het ondersteunen van deze processen). De door mij voorgestelde definitie veronderstelt in tegenstelling tot die van Dean geen subjectieve betekenisvolle verbinding met het transcendente – wat sommigen wellicht niet ervaren – maar wel de mogelijkheid ervan.

De existentiële dimensie en spirituele dimensie worden in de literatuur soms gelijk gesteld. Pihkala (2022a, 7) en Amadea Aho (2022) stellen bijvoorbeeld dat de existentiële zorgen in het kader van ecologische rouw bij religieuze mensen verbonden zijn met religieuze en spirituele crises. Dean (2023) stelt dat de diepe levensvragen die door ecologische rouw worden opgeworpen *spirituele* vragen zijn. Dean pleit in de context van een gedetraditionaliseerde en postseculiere samenleving voor een seculiere spiritualiteit van ecologische rouw, waarbij ze net als Burton-Christie (2011) ecologische rouw beschouwt als spirituele praktijk.

Beide dimensies worden nader toegelicht in het volgende hoofdstuk over ecologische rouwrituelen.

## **1.6 Begeleiding bij ecologische rouw**

De erkenning van ecologische rouw pre-dateert het onderzoek daarnaar in de eerste decennia van deze eeuw. Al sinds de jaren '80 bood de Amerikaanse boeddhismekenner, schrijver en activist Joanna Macy meerdere oefeningen, meditaties en rituelen voor het omgaan met klimaatmoties als wanhoop en rouw (zie Hoofdstuk 2, Inleiding). Voor 2009 was er echter weinig substantiële aandacht vanuit de psychologie voor ecologische rouw en gerelateerde klimaatmoties. Tot de Amerikaanse Alliantie voor Psychologen (APA) in 2009 klimaatverandering erkende als groeiende dreiging van de mentale gezondheid.<sup>25</sup> Inmiddels worden er ook vanuit de psychologie middelen aangereikt om met ecologische rouw om te gaan.<sup>26</sup> Begeleiding bij ecologische rouw is in elk geval gewenst om drie redenen: 1) omdat het een vorm van niet-erkende rouw is, 2) omdat het een vorm van complexe rouw kan zijn en 3) omdat ecologische rouw een duidelijke relatie met trauma heeft.

Niet-erkende rouw is zeer gebaat bij begeleiding. De Amerikaanse rouwonderzoekers Romanoff en Terenzio (1998, 704) stellen dat niet-erkende rouw groot voordeel heeft aan

---

23 Ik sluit hiermee aan bij het geestesbegrip dat Hans Schilderman (2009, 12) in zijn oratie koppelt aan het driewereldenmodel van Popper. 'Integraal' slaat hier op de veronderstelling dat spiritualiteit doorwerkt op alle andere niveaus (fysiek, mentaal, emotioneel). 'Levensfunctie' benadrukt de dynamische werkingskracht van spiritualiteit, zoals het omvatten en sturen van de genoemde processen.

24 Zie Chamel (2023).

25 In het rapport 'Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-faceted Phenomenon and Set of Challenges' van Swim et al (2009).

26 In Nederland bestaat er nu de Klimaatpsychologie Alliantie, die hulp en begeleiding biedt bij klimaatmoties.

therapeutisch ontworpen rouwrituelen. Hieraan beantwoorden de praktijken van Macy en de Amerikaanse psychotherapeut Francis Weller.<sup>27</sup> Volgens klimaatpsychologen is niet-erkende rouw ook gebaat bij zogeheten *safe spaces*, veilige ruimtes waar mensen hun ecologische rouw kunnen voelen, uien en delen. Hieraan beantwoorden bijvoorbeeld de door Extinction Rebellion gehouden klimaatrouwcircles.<sup>28</sup>

Ook wanneer ecologische rouw een complexe vorm van rouw betreft is begeleiding gewenst. Hierbij kunnen meerdere interventies, die ook worden gebruikt bij ‘reguliere’ complexe rouw worden ingezet, zoals zelfhulp, cognitief-narratieve therapie, psycho-educatie en psychosociale hulp (GGZ Standaarden 2023; Palliaweb 2022).

De relatie van ecologische rouw met trauma uit zich in wat ‘klimaattrauma’ wordt genoemd.<sup>29</sup> De kans op trauma bij ecologische rouw is hoger omdat het een vorm van niet-erkende rouw is en de inhibitie van rouw aanspoort. Hierdoor neemt ook de kans op langdurige rouw toe (Pihkala 2020c). Daarnaast speelt de ernst en omvang van de oorzaken van ecologische rouw een grote rol. Traumatische ecologische rouw kan worden veroorzaakt door plotselinge, gewelddadige gebeurtenissen, zoals bosbranden, overstromingen of ontheemding (*displacement*). Ook bij door trauma gekenmerkte ecologische rouw kunnen rituelen een belangrijke bron van ondersteuning bieden (Porges 2022).

Ook geestelijke verzorging is, zoals in de Inleiding werd gesteld, een passende vorm van begeleiding bij ecologische rouw. Geestelijk verzorgers bieden advies, hulp en begeleiding bij existentiële kwesties en levensvragen. Ze hebben een scala aan tools waarmee ze begeleiding bij ecologische rouw kunnen bieden (Pihkala 2022a, 9-14). Geestelijk verzorgers zijn ook ritueel experts en kunnen rituele begeleiding bieden.

## 1.7 Vigerende debatten

Het onderzoek naar ecologische rouw kent enkele vigerend debatten. Deze debatten betreffen de normaliteit en/of abnormaliteit van ecologische rouw, het afsluiten van rouw en het (niet-)antropocentrisme van ecologische rouw. Deze debatten hebben wetenschappelijk belang (onderzoek), therapeutisch/klinisch belang (begeleiding) en maatschappelijk belang (erkenning).

### 1.7.1 Normaliteit vs. Abnormaliteit

Het eerste debat betreft de normaliteit en/of abnormaliteit van ecologische rouw.<sup>30</sup> Veel auteurs stellen dat ecologische rouw een normale of natuurlijke reactie is op een overweldigende realiteit.<sup>31</sup> Het doel hiervan is vooral de legitimiteit van het gevoel te onderstrepen. De Amerikaanse onderzoeker Joshua Tray Barnett ziet ecologische rouw niet

---

27 Zoals het door Macy ontwikkelde Tranenschaalritueel, dat sinds 2023 door het Humanistisch Verbond wordt gebruikt, zie Straver (2023). Voor de rituelen van Weller, zie (Weller (2015) en Hoofdstuk 2.

28 Onderwerp van een recent onderzoek in Brandsma (2021).

29 Zie voor bijdragen over ecologische rouw en trauma White (2015), Woodbury (2019; 2019), Bednarek (2019, 2021), Pihkala (2020, 2022), en McCarroll (2022).

30 Ook in publieke media speelt dit debat zich af. Waar Janssen (2022) stelt dat klimaatemoties geen stoornis zijn en dat er dus geen therapeutisch hulp bij nodig is, wordt elders ecologische rouw als ‘koekwaus’ bestempeld (@van Rossem 2019).

31 Zie bijvoorbeeld Comtesse e.a. (2021, 6); Cunsolo en Ellis (2018, 275); Hickman in Heid (2022); McCarroll 2022, 10, Davenport in Whitcomb (2021), Lawton in Bednarek 2019, 6).



als een natuurlijke respons. Juist omdat ecologische rouw niet in ons culturele DNA zit, beschouwt Barnett het als een culturele verworvenheid (Barnett 2021, 30).<sup>32</sup>

Me betrekking tot de klinische dimensie van rouw kan ecologische rouw gepaard gaan met depressie en angst. In dat geval is ecologische rouw een sterke indicatie van complexe rouw en wordt gezien als klinisch abnormaal (Pihkala 2023, 23). Complexe rouw kan leiden tot een sterk verminderd functioneren, zodat er sprake is van een klinische relevantie. Ecologische rouw kan een dergelijke complexe vorm aannemen (Pihkala 2023). Complexe ecologische rouw heeft te maken met het onvermogen om te rouwen. Dit onvermogen kan leiden tot een mentale stoornis (Hance 2016) en hangt nauw samen met het geobserveerde gebrek aan erkenning van ecologische rouw en gebrek aan omgangsvormen rond ecologische rouw, zoals ecologische rouwrituelen.

Volgens mij zijn de verschillende observaties compatibel, maar is het goed te onderscheiden op welke dimensies – cultureel, maatschappelijk, klinisch – het begrip ‘normaliteit’ wordt toegepast.

### 1.7.2 Afsluiting van rouw

Een ander debat betreft het afsluiten van rouw. Voorstanders van het procesmodel van rouw zien het loslaten van emotionele banden met de overledene als een voortgang in het verwerkingsproces. Dit loslaten heet in de Freudiaanse rouwtheorie *decathexis*. De inzet van decathexis is het voorkomen van pathologische rouw. Voorstanders van het grief-workmodel adviseren juist tegen het loslaten van emotionele banden in het kader van ecologische rouw. Barnett (2021) spreekt in dit kader van waakzaam rouwen (*vigilant mourning*), Van Dooren en Rose (2017) noemen dit ‘keeping faith with the dead’ en Donna Haraway (Haraway 2016) ‘staying with the trouble’.

Ik sluit mij aan bij de grief workpositie. Ten eerste omdat ik het eens ben met de stelling dat er in onze sterk gedetraditionaliseerde westerse cultuur een erosie is van rouwvaardigheid (Jenkinson 2015; Weller 2015). Het ontbreken van rouwvaardigheid zorgt ervoor dat er in onze cultuur een grotere kans is op inhibitie van rouw dan op overmatige en langdurige rouw. Ten tweede is de globale dimensie van ecologische rouw een bron van chronische rouw, waarvan het doorlopend erkennen en verwerken juist behulpzaam is.

### 1.7.3 Antropocentrisme vs niet-antropocentrisme

Tot slot is er een debat over de antropocentrische dan wel niet-antropocentrische aard van ecologische rouw. Vanuit klimaathumanistisch perspectief wordt gesteld dat ecologische rouw hoofdzakelijk mensen aangaat. Vanuit posthumanistisch perspectief wordt echter gesteld dat ecologische rouw niet antropocentrisch kan zijn (Sideris 2020, 4-8). Werkelijk ecologische rouw wordt gekenmerkt door een ‘rouwen met’ en ‘rouwen als’ ecologische wezens (Dean 2023; Sideris 2020).<sup>33</sup> De niet-antropocentrische positie sluit meer aan bij het verlies van leefwereld en de evolutionaire verklaring van ecologische rouw.

---

32 ‘And so, we need to treat ecological grief less as a natural, inevitable response and more as an achievement. If and when we register more-than-human losses as meaningful losses, if and when we publicly express our grief, we should not regard these acts as givens. Such acts of mourning are, rather, remarkable accomplishments’ Barnett (2021, 30, cursivering origineel).

33 In de posthumanistische literatuur wordt het vermogen van rouwen bij anders-dan-menselijke soorten genoemd, zoals bij kraaien en olifanten, en daarmee ook de mogelijkheid van rouwen met deze diersoorten. Zie bijvoorbeeld Van Dooren (2014) en Roothaan (2019). Zie voor dit thema onder andere ook de boeken *Enter the*

## 1.8 Bevindingen

In dit hoofdstuk is het fenomeen ecologische rouw onderzocht. De literatuur stelt duidelijk dat ecologische rouw een niet-erkende vorm van rouw is en dat de rouwbaarheid van anders-dan-menselijke levens maatschappelijk gezien niet vanzelfsprekend is. Dit is essentieel om mee te nemen in het ritualiseren van ecologische rouw. Ook laat recent onderzoek zien dat er verschillende vormen van ecologische rouw zijn waaronder vormen die door rituelen kunnen worden ondersteund. Belangrijk is aandacht voor vormen van ecologische rouw die complex en langdurig zijn. Uit de vigerende debatten is duidelijk dat er bij de ritualisering van ecologische rouw rekening wordt gehouden met de verhouding tussen normaliteit en abnormaliteit, het voorkomen van afsluiting van ecologische rouw en het vermijden van antropocentrisme. Geestelijk verzorgers kunnen naast bovenstaande aspecten ook aandacht geven aan de existentiële en spirituele dimensies van ecologische rouw.

---

*Animal: Cross-species perspectives on grief and spirituality* van Teya Brooks Pribac (2021) en *Mourning in the Anthropocene: Ecological Grief and Earthly Coexistence* van Barnett (2022).

## 2 Ecologische Rouwrituelen

Most of our contemporary mourning customs are important in the first weeks and months of the grieving process. I suspect that ecologists are more likely to need support in a longer, continuing way. Environmental losses are intermittent, chronic, cumulative, and without obvious beginning and endings. Thus, we may have to devise our own, unique customs. But they might be customs much needed by a society facing many kinds of transitions.

— Phyllis Windle

### 2.1 Inleiding

Hoofdstuk 1 liet zien dat ecologische rouw steeds vaker voorkomt, vaker wordt gedeeld, maar maatschappelijke erkenning ontbeert. Ook is er al even gewezen op de rol van rituelen bij het omgaan met ecologische rouw. In dit hoofdstuk behandel ik daarom ecologische rouwrituelen. Volgens Persephone Pearl, mede-oprichter van de Remembrance Day for Lost Species (RDLS) bestaat er een rituele behoefte met betrekking tot ecologische rouw (Hance 2016). Maar er zijn geen gevestigde rituelen voor ecologische rouw. Daarom zijn er nieuwe rituelen nodig die helpen bij het omgaan hiermee (Pihkala 2022a, 13).<sup>34</sup> Atkinson (2021, 17) observeert inderdaad een toename van rituele praktijken rond ecologische rouw. Deze rituele praktijken krijgen steeds meer maatschappelijk en academische aandacht.

De vraag waarop dit hoofdstuk zich richt is: *Wat zegt de literatuur over ecologische rouwrituelen?*

Om deze vraag te beantwoorden schets ik in 2.2 eerst de achtergrond en enkele voorbeelden van ecologische rouwrituelen. 2.3 toont de staat van onderzoek. Een uitgebreide behandeling van het groeiend aantal rituelen ligt buiten de scope van dit onderzoek. Daarom beschrijf ik in 2.4 één ritueel in meer detail. 2.5 behandelt de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouwrituelen. 2.6 eindigt met bevindingen.

### 2.2 Achtergrond en voorbeelden

De opkomst van hedendaagse ecologische rouwrituelen hangt samen met de ecologische rituelen die vanaf de jaren '70 van de vorige eeuw werden ontwikkeld en gebruikt.<sup>35</sup> Die jaren kende een grote bewustwording op het gebied van door mensen aangerichte ecologische vernietiging.<sup>36</sup> Dit decennium kende onder andere de opkomst van Greenpeace en de Deep Ecology-beweging van de Noorse filosoof Arne Naess.

---

34 'The paucity of our rituals and practices to mourn ecological losses is troubling' schrijft Menning (2017, 39). Deze afwezigheid van rituelen geldt ook in het algemeen. Zie voor het verdwijnen van rituelen in gedetraditionaliseerde samenlevingen Han (2020).

35 Zie voor rituelen bij gemeenschapsbouw Bomar, Fitzgerald en Geist (1999), voor rituelen tijdens protestacties Dębińska (2021) en Szerszynski (2002), voor ecologisch herstel Meekison en Higgs (1998), voor natuurbescherming Darlington (1998), Fremeaux en Jordan (2021) en Pesonen (2022) en andere aspecten van ecologisch gedrag Cave en Darwin (2016).

36 Zie Buelens (2022) voor een recente schets van deze bewustwording.

Tegen deze achtergrond organiseerde de Amerikaanse schrijfster, activist en boeddhismekenner Joanna Macy sinds 1978 workshops tegen klimaatwanhoop. Daarvan verscheen in 1983 een handboek. Samen met Naess, de Australische natuurbeheerder John Seed en de Britse psychologe Pat Flaming bracht Macy in 1985 het boek *Thinking Like a Mountain: Towards a Council of All Beings* uit. Het boek wordt omschreven als ‘a seminal text outlining a proposed deep ecology therapeutic process’.<sup>37</sup> De inleiding bevat een sectie over het belang van rituelen en het transformerend vermogen van rituelen. Het boek bevat enkele rituele praktijken die terugkeren in een later boek van Macy en Molly Brown: *Coming to Life: Practices to Reconnect Our Lives, Our World*, dat in 1998 verscheen. Het boek bevat zestig praktijken om te leren omgaan met wat nu klimaatmoties worden genoemd.<sup>38</sup> Onder deze praktijken vallen ook enkele rituelen die, voor zover ik tot nu toe heb kunnen nagaan, de eerste moderne klimaatrouwrituelen te noemen zijn.<sup>39</sup>

Macy’s werk omspannt zes decennia activisme en onderwijs. Macy’s werk wordt nog veelvuldig gebruikt. Sinds de heruitgave van *Coming to Life* is Macy’s werk verbonden met de naam The Work That Reconnects (WTR). In Nederland werken onder andere het Humanistische Verbond en Extinction Rebellion met WTR.<sup>40</sup> Op basis van Macy’s werk richtte de Amerikaanse schrijfster en wildernis rite-de-passagegids Trebbe Johnson in 2009 de non-profit organisatie Radical Joy for Hard Times (RJHT) op. RJHT is gericht op het uiten van verliesgevoelens op beschadigde landschappen. In hetzelfde jaar ontwikkelde Mary Gomes het project “Altars of Extinction,” een artistieke en rituele gedenkplaats voor uitgestorven soorten.<sup>41</sup> In 2011 vond de eerste Remembrance Day for Lost Species (RDLS) plaats. De RDLS is een inmiddels jaarlijks evenement waarbij wereldwijd een diversiteit aan rituelen worden uitgevoerd om uitgestorven en bijna-uitgestorven soorten te herdenken.<sup>42</sup> In de jaren ’10 ontwikkelde de Amerikaanse psychotherapeut Francis Weller rituelen rond klimaatrouw.<sup>43</sup> In 2016 werd het Good Griefnetwerk opgericht door de Amerikaanse klimaatpsychologe LaUra Schmidt en yoga-instructrice Aimee Lewis Reau. Het Good Grief Netwerk brengt mensen samen om klimaatmoties zoals ecologische rouw te metaboliseren (Good Grief Network 2023). Sinds 2018 organiseert de grassrootsbeweging Extinction Rebellion klimaatrouwcirkels.<sup>44</sup> De afgelopen jaren is er een grote toename te zien van ritualisering rond klimaatrouw.<sup>45</sup>

37 Deze omschrijving wordt gegeven op de Australische website van Deep Ecology. (Deep Ecology.org.au 2023).

38 Van het boek werd in 2014 een herziene uitgave gepubliceerd onder de titel *Coming Back to Life: The Updated Guide to The Work That Reconnects*. Pihkala (2022b, 9) schaaft het werk van Macy onder wat hij noemt eco-emotionele methodologieën.

39 Macy en Brown (2014, 81) geven zelf aan welke praktijken zij beschouwen als rituelen.

40 Begin dit jaar startte het Humanistisch Verbond de Klimaatvrijplaats (Straver 2023). De Klimaatvrijplaats biedt hulp sessies voor klimaatactivisten om een burn-out te voorkomen. In de hulp sessies wordt het Bowl of Tears-ritueel van Macy gebruikt (Macy en Brown 2014, 128-29).

41 Zie voor beschrijvingen van het project (Gomes 2023; Menning 2017, 57-58; Weller 2016, 69).

42 Hierover schreef de Britse journalist Jeremy Hance in 2016 een artikel in *The Guardian* (Hance 2016).

43 Dit ritueel heet Renewing the World (Weller 2015). Weller’s boek *The Wild Edge of Sorrow* heeft een brede kring lezers. De Britse Gestaltpsychologe Steffi Bednarek verwijst in meerdere publicaties naar zijn werk (Bednarek 2019, 2021).

44 Tamar Brandsma (2021) verrichtte recent een studie naar deze klimaatrouwcirkels.

45 Bijvoorbeeld het videoproject *Apology to the Great Auk* (2017) van de Britse kunstenaar Marcus Coates, de klimaatrouwcirkels en rituele uitvoeringen van Extinction Rebellion (sinds 2018), het Mazsak-ritueel van de Interspecies Community in Warschau (2019) en een reeks gletsjerrouwrituelen in IJsland, Zwitserland, de Verenigde Staten, Chili, Colombia en Nepal. Deze reeks begon in 2019 met de herdenking van de voormalige

Deze achtergrond laat zien hoezeer de groeiende ritualisering van ecologische rouw geworteld is in en verbonden is met ecologische rituelen.

## 2.3 Staat van onderzoek

De literatuur die ik heb gevonden over ecologische rouwrituelen vormt die van en over Joanna Macy's rituelen de oudste. Tot ergens halverwege de jaren '10 is er dan een gat waarin wel literatuur is te vinden over rituelen in de context van ecologische thema's, maar niet expliciet over ecologische rouw. Auteurs die in deze tijd actief op het snijvlak van ritueel en ecologie schrijven zijn onder andere Ronald Grimes, Anne-Christine Hornborg, Bronislaw Szerszynski en Sigurd Bergmann.<sup>46</sup> Veel van deze auteurs halen het werk van de Amerikaanse antropoloog Ray A. Rappaport aan, van wie in 1999 nog een laatste grote publicatie verscheen over religie en rituelen in de menselijke geschiedenis. Maar medio de jaren '10 verschuiven er enkele dingen die de deur geleidelijk open zetten voor een literatuur over ecologische rouwrituelen.

Ten eerste ontstaat er, zoals besproken in hoofdstuk 1, een academisch onderzoeksveld op het gebied van ecologische rouw. Ten tweede ontstaat in dit decennium het onderzoeksveld over ecologie en religie; in dit veld neemt het werk van Bron Taylor en diens notie van 'dark green religion' een duidelijke plaats in. Ten derde begint in 2011 de jaarlijkse Remembrance Day for Lost Species, die wordt besproken door Hance (2016), Barnett (2022) en Mihai en Thaler (2023). Ten vierde publiceert Francis Weller zijn *The Wild Edge of Sorrow* (2015), op basis van zijn therapeutische achtergrond en ervaringen met rouwrituelen in West-Afrika. Daarin wordt de rol van rituelen voor ecologische rouw duidelijk benoemd. In hetzelfde jaar verschijnt Laudato 'Si, de ecologische encycliek van Paus Franciscus. Met de laatste titel opent zich een maatschappijbrede discussie over de rol van religie op het vlak van de ecologische crisis. Als ik kijk in mijn literatuurlijst, die niet geheel is opgenomen in de bibliografie, dan nemen het aantal publicaties vanaf 2016 significant toe. De rol van de herdenking van Okjökull mag niet onbenoemd blijven: het initiatief van Howe en Boyer heeft internationale aandacht gekregen en geleid tot meerdere gletsjerrouwrituelen en aandacht daarvoor vanuit media en academia.

Veel van de literatuur is kwalitatief van aard en bevat beschrijvingen van individuele rituelen op basis van interviews met organisatoren en deelnemers. Vaak worden voordelen van ecologische rouwrituelen genoemd. Zo noemt de Amerikaanse klimaatpsychologe Atkinson (2021) het zichtbaar maken van ecologische rouw, het creëren van gemeenschap en het faciliteren van werkelijke rouw. De Britse journalist Jeremy Hance (2016) noemt enkele facetten van ecologische rouwrituelen veel terugkomen: de rol van bewustwording, emotionele ontlading en de transformerende kracht. Met de opkomende notie van het Antropoceen wordt er in de literatuur over ecologische rouwrituelen ook gesproken over de manier waarop deze rituelen de mogelijkheid bieden om te getuigen van een belangrijke overgangstijd voor mensen (zoals in het Mszakritueel in 2.4).

---

gletsjer Okjökull in IJsland. Voor publicaties hierover, zie Árnason en Hafsteinsson (2020); Buhl (2023); Chamel (2023); Craps (2023); Luckhurst (2019); News Wires (2019) en Stein (2021).

46 Zie bibliografie voor verwijzingen.

## 2.4 Vignet: Het Mszakritueel

In deze sectie bespreek ik een ecologische rouwritueel in meer detail.

### 2.4.1 Achtergrond

Op 18 mei 2019 voerde de Interspecies Community het zogeheten Mszakritueel uit in de botanische tuin van de Universiteit van Warschau. Het ritueel vond plaats in het kader van een museumnacht met als thema Verwelken (*Przekwit*). De Interspecies Community is een groep kunstenaars, academici en cultureel animatoren die kort voor het ritueel was opgericht met een tweeledig doel (zie onder). De kerngroep van de Interspecies Community kwam meerdere keren bijeen ter voorbereiding van het ritueel. Daarbij werkten ze aan rituele objecten, symboliek handelingen, en schreven ze een zogeheten compostlitanie. Op de locatie van het ritueel werd er een kruiwagen met gecomposteerde aarde neergezet, met daarin een speaker.

### 2.4.2 Beschrijving

Rond 23:00 begon het ritueel in de tuin. Vlak voor het ritueel verzamelde zich een grote groep toeschouwers. Deelnemers lagen verborgen onder een plastic folie die de slijmerige, sijnpelende bouwstenen voor het leven voorstelde. De deelnemers bewogen, ademden en lachten onder het folie. Tijdens deze prelude werd via de speaker een Latijnse recitatie afgespeeld van een lijst met uitgestorven soorten. Na een tijdje kwamen de deelnemers onder het folie vandaan, deden zwarte maskers op en verzamelden zich rond de kruiwagen. Een van de deelnemers ging op het altaar staan en kondigde aan dat, op de zesenzestigste Zaterdag van de Grote Compost, de tijd was aangebroken voor de Mszak: een samenvoeging van de Poolse woorden voor heilige mis (*msza*) en mos (*mszak*). Nauw omringd door toeschouwers werd er een compostlitanie gereciteerd.

Inhoudelijk combineerde de litanie antikapitalistische motieven met een viering van verderving en verval. De kracht van verval werd aangeroepen met beelden van verrotting, verderving, schimmel en verval. De litanie benadrukte de dood als een noodzakelijk onderdeel van het leven. Daarnaast werd de relatie tussen composteren, dood en ecologische rouw centraal gesteld. In het ritueel werd kunst ingezet om compost te ontdekken als centrale locus van intimiteit tussen soorten (*interspecies intimacy*). Op die manier werd er een contrast getoond tussen de organische, metabolische levensprocessen en de stagnerende processen van kapitalistische exploitatie van lichamen en ecosystemen en Westerse classificatiezucht.

Stilistisch imiteerde de recitatie de licht frivole klank van Poolse religieuze volksliederen. Het ritueel had een rommelig en grappig karakter. De Mszak vormde een parodie op een katholieke mis. Het combineerde een speelse spiritualiteit met een serieuze en sombere voorstelling van kapitalistisch verval. Dit werd getoond door een achtergrond waarin fabriek overgroeiden met mos. Dębińska (2021, 457-59) ziet deze combinatie in het licht van Timothy Mortons werk over de functie van humor in het ontstaan en verdiepen van ecologisch bewustzijn.

Aan het einde van het ritueel werd fruit uitgedeeld. Het publiek werd aangemoedigd om compost op hun gezichten te smeren. Ook werden de uitgangspunten van de Interspecies Community uitgelegd. Het ritueel benadrukte de noodzaak van actieve ecologische rouw, het getuigen van uitsterving en het accepteren dat onze toekomst ligt in compost. Er werd een leefwijze voorgesteld die stoelt op het erkennen van de mogelijkheid dat ook de mens in de

nabije toekomst de lijst met uitgestorven dieren aanvult. De relatie tussen mensen en uitgestorven soorten werd zo in niet-antropologisch licht gesteld.

#### 2.4.3 Kenmerken van ecologische rouwrituelen

Het Mszakritueel laat enkele kenmerkende eigenschappen van ecologische rouwrituelen zien die in de literatuur veelvuldig worden genoemd, zoals de gerichtheid op een relatie met anders-dan-menselijke levens, het benadrukken van gedeelde kwetsbaarheid van mensen en anders-dan-menselijke levens, een expliciete ethische-politieke dimensie en een gerichtheid op transformatie. Hieronder bespreek ik deze eigenschappen beknopt.

##### *Gerichtheid op een relatie met anders-dan-menselijke levens*

De gerichtheid op verbinding met anders-dan-menselijke levens kwam duidelijk naar voren in het noemen van uitgestorven soorten en in de centrale rol voor microbiologisch leven in compost. In het Mszakritueel stond compost symbool voor een symbiotisch proces waarin verschillende organismen elkaar in leven en dood ontmoeten. Ook in de literatuur zien we dat de relatie tussen mensen en anders-dan-menselijke levens centraal staat in ecologische rouwrituelen. Deze rituelen veronderstellen met andere woorden een ecocentrisch of biocentrisch wereldbeeld in plaats van een antropocentrisch wereldbeeld. Volgens Honnacker (2023, 12) draagt het doorwerken van ecologische rouw en het creëren van nieuwe rouwrituelen bij aan een affectieve verbinding met anders-dan-menselijke levens.

##### *Nadruk op de gedeelde kwetsbaarheid van mensen en anders-dan-menselijke levens*

Het benoemen van een mogelijke uitsterving van de mens liet de medekwetsbaarheid van de mens in relatie met anders-dan-menselijke levens zien. Weller (2015, 74) spreekt in dit verband over ‘intervulnerability’. Hiermee duidt hij op het delen van rouw met anderen en het samen dragen van het verlies. In het kader van rituelen vormt de gedeelde kwetsbaarheid een onmisbare draagkracht om emoties vrijuit te tonen.

##### *Expliciete ethische-politieke dimensie*

In het Mszakritueel komt de ethisch-politieke dimensie tot uiting in het politieke doel achter de Interspecies Community en de rituele verwerping van kapitalistische ideologie. De Interspecies Community was opgericht om een religieuze organisatie te vormen die ook anders-dan-menselijke subjecten zou toelaten. De privileges die geregistreerde kerkgenootschappen in Polen toekomen zouden vervolgens worden gebruikt om het milieu te beschermen. De ethisch-politieke dimensie van ecologische rouwrituelen uit zich ook in

- a) het publiekelijk *legitimeren de ervaring van ecologische rouw*; <sup>47</sup>
- b) het *uiten van protest* tegen ecologische vernietiging, de maatschappelijke sanctionering daarvan en maatschappelijke ontkenning daarvan; maar ook tegen het onvermogen om geraakt te worden door de vernietiging en het vergeten van ecologische schade die is aangericht en ook in de toekomst nog zal worden aangericht; <sup>48</sup>
- c) het *vormen een pleidooi voor het uitbreiden van de morele gemeenschap en het erkennen van de rouwbaarheid van anders-dan-menselijke levens*. <sup>49</sup>

---

47 Zie Barnett (2021, 26-27); Craps (2023, 69) en Mihai en Thaler (2023, 2).

48 Zie (Weller 2015); Dean (2023) en Barnett (2021).

49 Zie Cunsolo en Landman (2017, 173); Honnacker (2023, 12) en Mihai en Thaler (2023, 4).

### *Gerichtheid op transformatie*

In het Mszakritueel stond compost symbool voor het metaboliseringsproces van leven. Eenzelfde metabolisering werd noodzakelijk geacht in het kader van ecologische rouw: het ritueel hielp gevoelens van rouw en verlies te transformeren maar duidde ook op een maatschappelijke transformatie. In de literatuur worden meerdere transformaties genoemd die ecologische rouwrituelen kunnen ondersteunen. Voorbeelden zijn het transformeren van ecologische rouw in politieke woede en betekenisvolle sociale verandering (Atkinson 2021, 18); de transformatie van onverschilligheid in verantwoordelijkheid jegens anders-dan-menselijk leven (Mihai en Thaler 2023, 4); het transformeren van beschadigde plekken in heilige en beschermde plaatsen (Bergmann 2020, 81); het transformeren van negatieve klimaatmoties in empathie, solidariteit en verzet (Honnacker 2023). Sommige auteurs, zoals bovengenoemde, staan positief tegenover zulke transformatieprocessen en zetten zelfs in op rituelen die dergelijke transformaties bevorderen. Cunsolo (2012, 144-145) en Dean (2023) daarentegen stellen dat, in zoverre er een transformatie plaats vindt, we niet weten hoe wij transformeren en wat daarvan het resultaat is. Hun positie sluit aan bij een niet-instrumentele houding ten opzicht van rouw.

De bovenstaande eigenschappen komen prominent terug in de literatuur over ecologische rouwrituelen. Deze lijst is niet uitputtend, maar biedt wel een duidelijk handvat voor het ritualiseren van ecologische rouw.

## **2.5 Existentiële en spirituele dimensie**

Ook in de literatuur over ecologische rouwrituelen vinden we suggesties van de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouw. De terminologie die auteurs hanteren zijn echter niet altijd hetzelfde en worden vrijwel nooit gedefinieerd. Sas en Coman (2016, 6) spreken over de heiligheid (*sacredness*) van rituelen die gerelateerd zijn aan een veranderde staat van bewustzijn (*altered state of consciousness*) en een psychische opening (*psychic opening*) die in de liminale fase van rituelen kan ontstaan. Weller (2015) gebruikt de term ziel (*soul*), zielenleven (*soul life*) en ziel van de wereld (*soul of the world*) met betrekking tot ecologische rouw; ook spreekt hij over de heilige grond van verdriet (*holy ground of sorrow*) en de heilige ruimte van rituelen (*sacred space of ritual*). Dębińska (2021, 458) gebruikt specifiek de term speelse spiritualiteit (*playful spirituality*) met betrekking tot het Mszak-ritueel in Warschau. Dębińska noemt ook expliciet de existentiële dimensie van het Mszak-ritueel: het ritueel benadrukt en versterkt het besef dat ook mensen met uitsterven worden bedreigd.

Ook in de rituele performances van Extinction Rebellion komt de existentiële en spirituele dimensie van ecologische rouwrituelen sterk naar voren (zie Inleiding). Skrimshire (2019) observeert dat de term ‘existentiële crisis’ vaak wordt gebruikt door klimaatactivisten in de letterlijke betekenis van een crisis die het menselijk bestaan bedreigt.

De spiritualiteit in de rituelen van Joanna Macy en John Seed is in tegenstelling tot de hiervoor genoemde rituelen duidelijker beschreven, mogelijk omdat zij al enkele decennia worden gepraktiseerd. De Amerikaanse religiewetenschapper Bron Taylor beschouwt ze als een spiritueel animistische vorm van wat hij noemt ‘dark green religion’, een opkomende religie die de natuur als heilig beschouwt. Macy en Seed combineren in hun werk hun boeddhistische spiritualiteit met Amerikaans-inheemse spiritualiteit – zoals in het ritueel



Reporting to Chief Seattle – en moderne inzichten uit de systeemtheorie en de Gaia Hypothese.

Animisme wordt door de Zwitserse antropoloog Jean Chamel ook geobserveerd bij deelnemers aan gletsjerrouwrituelen in de Zwitserse Alpen. Chamel (2023, 247) citeert de Britse antropoloog Tim Ingold, die stelt dat een animistische levensbeschouwing een relatie veronderstelt tussen mensen en anders-dan-menselijke levens in een ‘total field of relations embracing all living things’. Deze formulering lijkt op de Deans notie van ‘the totality of all the interconnected life forms and ecosystems of planet Earth’. Ook de Canadese levenseinde-expert Stephen Jenkinson noemde, in een podcast waarvan ik de titel ben vergeten, een animistisch wereldbeeld in verband met de herdenking van Okjökull. Hij suggereerde dat de ‘you’ in de tekst van de herdenkingsplakkaat niet slaat op toekomstige mensen, maar op de berg Ok zelf, met de mededeling dat animisme nog leeft in IJsland en dat Magnason daar mogelijk blijf van gaf in de tekst.

Mijn voorlopige conclusie, op basis van bovenstaande bronnen, is dat de globale ecologische crisis mensen van verschillende levensbeschouwelijke achtergronden verbindt in hun ervaring van ecologische rouw en het deelnemen aan ecologische rouwrituelen. De spirituele en existentiële dimensie nemen in meerdere, maar niet alle gevallen, de vorm aan van een verzet tegen het vernietigen van een orde die als heilig wordt beschouwd (de schepping, het levensweb).

## **2.6 Bevindingen**

In dit hoofdstuk werd duidelijk dat ecologische rouwrituelen toenemen. De diversiteit aan rituelen is groot. Het werk van Macy bevat de oudste ritualisering van ecologische rouw en wordt nog steeds gebruikt. Voor geestelijk verzorgers is het werk van Macy daarom een belangrijke bron bij het ritualiseren. Het Mszakritueel biedt veel aanknopingspunten voor de ritualisering van ecologische rouw. Zo laat het zien dat kunst, performance en humor een belangrijke rol kunnen spelen. Dat compost een rijk symbool is voor ecologische verval en vernieuwing. En dat het getuigen van uitsterving een belangrijk thema is in het kader van uitsterving en ecologische rouw. Het Mszakritueel en de literatuur laten verder het belang zien van een ecocentrische focus bij het ritualiseren en het erkennen van een gedeelde kwetsbaarheid met anders-dan-menselijke levens. Ook is het fundamenteel om je als geestelijk verzorger bewust te zijn van de politieke en ethische dimensie van ecologische rouwrituelen.

### 3 Ritualiseren als Professionele Skill

Even if we recognize the need to mourn our losses, it is not always obvious which practice or ritual to perform. We need help, then, to imagine effective mourning rituals for the environmental losses we suffer.

— Nancy Menning

#### 3.1 Inleiding

Het vorige hoofdstuk ging over ecologische rouwrituelen. Daarmee is echter nog niks gezegd over het proces van ritualiseren zelf. Rituelen kunnen volgens veel bronnen een effectief middel zijn voor het omgaan met ecologische rouw. Maar, stellen twee auteurs, ‘In order to reap these powerful benefits, grief rituals need to be well designed’.<sup>50</sup> Dit hoofdstuk gaat daarom over het proces van ritualiseren. De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord is:

*Wat zegt de literatuur over professioneel ritualiseren?*

Voor het beantwoorden van deze vraag behandel ik in 3.2 een framework dat recent is gepubliceerd met het oog op professionele ritualisering. In 3.3 reflecteer ik op dit framework. In 3.4 bespreek ik de notie van professionaliteit. In 3.5 deel ik mijn bevindingen.

#### 3.2 Een framework voor professioneel ritualiseren

Volgens de Nederlands Humanistisch geestelijk verzorgster Wojtkowiak hebben professionals die met rituelen en zingeving werken kennis en vaardigheden nodig om nieuwe rituelen in hun werk te integreren (Wojtkowiak 2022, 112). Door inzicht te bieden in ritueel (her)ontwerp helpt zij ritueel voorgangers om beter in te spelen op rituele behoeften. Omdat een framework voor professionele ritualisering ontbrak, heeft Wojtkowiak een voorzet gedaan door zo’n framework op te zetten.<sup>51</sup>

##### 3.2.1 Het framework

Wojtkowiaks framework bestaat uit drie onderdelen: a) de rituele behoefte of aanleiding, b) ritueel (her)ontwerp en c) de rituele performance. Naast deze onderdelen geeft zij aan met welke spanningen er rekening gehouden dient te worden in een post-seculiere context.<sup>52</sup>

##### *Rituele aanleiding*

De rituele aanleiding kan de vorm hebben van een verzoek vanuit een cliënt, organisatie of collectief. Een aanleiding tot een ritueel komt volgens Wojtkowiak in eerste instantie voort uit

---

50 Zie Sas en Coman (2016, 4)

51 De informatie over dit framework is te vinden in twee bijdragen van Wojtkowiak: een Nederlandstalig hoofdstuk in een recent boek over de rituele competentie van geestelijk verzorgers (Wojtkowiak 2021a) en een Engelstalig artikel (Wojtkowiak 2022). Daarnaast heeft Wojtkowiak in de Nederlandstalige bron ook een hoofdstuk bijgedragen over de grenzen van rituele vernieuwing (Wojtkowiak 2021b). Voor dit hoofdstuk maak ik gebruik van alle drie de bronnen. Zie bibliografie voor details.

52 De tabellen die Wojtkowiak presenteert bij het framework zijn te vinden in Bijlage 2.

een existentiële, spirituele of emotionele behoefte. Cliënten zijn zich echter niet altijd bewust van hun rituele behoeften. In gesprekken met de cliënt, zoals in een cliëntinterview, kan een geestelijk verzorger of celebrant de rituele behoefte in kaart brengen (Wojtkowiak 2021, 115). Daarnaast kan de geestelijk verzorger zelf ook een ritueel aanbieden. De rituele behoefte kan ook ontstaan vanuit een gebrek aan rituele vormen. Dit is duidelijk het geval bij ecologische rouw. Jeremy Hance, wetenschapssjournalist voor The Guardian schreef '[H]ow do we grieve for extinct species when there are no set rituals, no extinction funerals, no catharsis for the pain caused by a loss that in many ways is simply beyond human comprehension' (Hance 2016). Met name in het geval van het uitsterven van soorten gaat het om een overgang waar niet of nauwelijks bij wordt stil gestaan, omdat die niet wordt waargenomen.

Essentieel volgens Wojtkowiak is niet alleen cliëntinzicht, maar ook de kwaliteit van het contact (Wojtkowiak 2022, 116). Vaardige communicatie omvat onder andere het vermogen om goed te luisteren en toegankelijk, behulpzaam en niet oordelend te zijn (Idem, 112). Wojtkowiak benadrukt dat de drempel voor het ritueel laag moet zijn en dat rituelen niet altijd als rituelen hoeven te worden aangekondigd (Wojtkowiak 2021a, 115). Voorbereiding en organisatie helpen om het ritueel natuurlijk en vloeiend te leiden en laten verlopen.

#### *Ritueel (her)ontwerp*

Voor het ritueel (her)ontwerp zijn kennis van rituele vorm en structuur cruciaal. Wojtkowiak verwijst naar de rituele elementen van ritoloog Ronald Grimes (plaats, tijd, handelingen, objecten, deelnemers en taal). Voor de opening van het ritueel is het volgens Wojtkowiak bijna essentieel om duidelijk en in eenvoudige taal de aanleiding te noemen. Specifiek voor geestelijk verzorgers voegt ze eraan toe om in nieuwe rituelen niet overmatig te verbaliseren. Kennis van rituele ingrediënten is handig bij het brainstormen over de benodigdheden voor het ritueel, maar elementen alleen zijn niet genoeg. Het ritueel dient een groter, samenhangend narratief te bevatten (Idem, 117). Dit is de betekeniscomponent. Die omvat volgens Wojtkowiak contrasterende zienswijzen en ambigue gevoelens.

Een belangrijk aspect van de rituele structuur is dat die opbouwt naar een emotionele ontlading: de catharsis. Dit is de centrale symbolische handeling. Catharsis vindt vaak plaats tegen het einde van het ritueel. De uitkomst van het ritueel (her)ontwerp is een ritueel draaiboek.

#### *Rituele performance*

Bij rituele performance zijn volgens Wojtkowiak enkele waarden en vaardigheden van groot belang. Dit zijn: a) authenticiteit, b) natuurlijke presentatie, c) stemgebruik en d) dienend leiderschap. Authenticiteit wordt door Wojtkowiak uitgebreid besproken, maar natuurlijke presentatie en stemgebruik niet. Bij een ritueel dat voor de eerste keer wordt uitgevoerd is het zeer belangrijk om achteraf goed te evalueren.

Bij de bespreking van haar framework geeft Wojtkowiak een reeks vragen die behulpzaam kunnen zijn bij elk onderdeel (zie bijlage 3).

#### 3.2.2 Dynamiek en spanningen

In haar Engelstalige artikel geeft Wojtkowiak aanvullende informatie over de dynamiek en

spanningen die bij het proces van ritualiseren een rol kunnen spelen. Deze dynamiek geeft zij weer aan de hand van vier polen:

#### *Repeterend en eenmalig*

De eerste polaire dynamiek is die tussen een herkenbaar, repeterend ritueel en een geïndividualiseerd, uniek ritueel. Deze dynamiek kan tijdens het ritualiseren een spanning worden in termen van rituele structuur en interpretatie van het ritueel. Bij collectieve, publieke rituelen kunnen de spanningen overslaan naar een breder publiek.

#### *Nieuwe en bestaande elementen*

Bij de tweede dynamiek gaat het om de verhouding tussen het introduceren van nieuwe elementen en het gebruiken van bestaande elementen. Hierbij is het kiezen van passende symbolen van wezenlijk belang. Deze dienen voor zichzelf te spreken. Sterke symbolen hebben volgens Wojtkowiak fysieke kenmerken.

#### *Vorm en inhoud*

De derde dynamiek draait om het ontwerpen op basis van materiaal en vorm versus het ontwerpen op basis van bedoelde betekenissen. Met betrekking tot de derde dynamiek stelt Wojtkowiak dat de nadruk in een ritueel moet liggen op de geleefde ervaring en het gevoel, niet op abstracte, cognitieve betekenissen. Betekenis dient uit het ritueel te ontstaan en niet in het vertellen wat de betekenis is. Een ritueel kan ook ambigue betekenissen omvatten. Deze hoeven niet gladgestreken te worden.

#### *Eenduidigheid en pluralisme*

De vierde dynamiek gaat om enerzijds het coherente verhaal van het ritueel en de verschillende levensbeschouwelijke achtergronden van de deelnemers. De vraag naar inclusiviteit is belangrijk omdat onze post-seculiere context steeds meer interreligieuze gemeenschappen kent. Wojtkowiak deelt twee mogelijke strategieën om hiermee om te gaan: 1) het neutraliseren van religieuze en levensbeschouwelijke verschillen en 2) wisselen tussen verschillende religieuze/levensbeschouwelijke talen. Soms vertonen nieuwe rituelen ook beide strategieën. Ook bij deze dynamiek tussen eenduidigheid en andersheid is er ruimte voor ambiguïteit in rituelen.

In haar bijdrage over rituele vernieuwing stelt Wojtkowiak dat de kwestie van culturele toe-eigening van cruciaal belang is. Onze geglobaliseerde en gedigitaliseerde context maakt het mogelijk allerlei zingeavingsbronnen te gebruiken voor rituele doeleinden. Dit kan echter leiden tot verschillende conflicten. Hier dient voorzichtig mee om te worden gegaan. Culturele sensitiviteit is daarom een belangrijke eigenschap van de geestelijk verzorger. Dit begint volgens Wojtkowiak bij het kennen van de eigen identiteit. Vervolgens kan deze worden geïntegreerd met de wensen en voorkeuren van degenen die centraal staan in het ritueel.

### **3.3 Reflectie op het framework**

Zoals Wojtkowiak zegt is haar framework niet bedoeld als eindproduct maar als voorzet. Haar framework kan dienen tot verdere discussie en uitbreiding.

Een van de dingen die opvallen is dan ook dat het framework wel de drie verschillende onderdelen van het ritueel omvat - aanleiding, (her)ontwerp en uitvoering - maar dat er geen aparte sectie is voor voorbereiding (pre-ritueel) en werk achteraf (post-ritueel). In een nieuwe uitwerking van het framework is het handig als deze worden toegevoegd. Zo komt er een duidelijk onderscheid tussen het werkelijke rituele onderdeel, en wat daar vooraf en achteraf voor nodig is.

Een tweede aanpassing die het framework bruikbaar kan maken is een suggestie voor structuur. Wojtkowiak geeft het belang van structuur aan, maar biedt geen suggesties voor specifieke structuren. Hoewel de structuur van rituelen zeer kunnen verschillen, zoals de structuur van een ziekenzalving heel anders is dan die van uitvaart, kan er mijns inziens wel een voorstel worden gedaan.<sup>53</sup>

Voorts kan de terminologie voor het framework worden verhelderd. Wanneer is iets een ‘ritueel element’, en wanneer heet iets een ‘rituele fase’?

### **3.4 Professionaliteit verder bepaald**

Naast de hierboven genoemde opmerkingen bij Wojtkowiaks framework, verdient de notie van professionaliteit extra aandacht. De term ‘professional’ komt regelmatig voor in haar Engelse artikel, maar slechts een passage werpt licht op wat zij hier onder verstaat. Zij verwijst hierbij naar de rol van rituele vaardigheden in voorgaand vergelijkend onderzoek naar verschillende niet-religieuze celebrantenopleidingen.<sup>54</sup> Deze vaardigheden betreffen communicatie, ritueel ontwerp en performance, waaraan Wojtkowiak de structuur van haar framework ontleent. Zij schrijft hierover

Communication refers to being a “good listener”, “building rapport”, and being “considerate”, “helpful”, “accessible” and “non-judgmental”. The ritual design was summarized in terms of creativity, knowledge of ritual time and structure, finding the right tone or language, and balance of ritual elements (e.g. verbal and non-verbal). Performance was identified in terms of performing the ritual naturally and authentically, learning how to use one’s tone of voice, as well as leadership skills (Wojtkowiak 2022, 112-13).

Wanneer het gaat om professioneel ritualiseren kan er een onderscheid worden gemaakt tussen de genoemde competenties en de onderdelen van Wojtkowiaks framework. Beide zijn een onderdeel van professionalisering in het proces van ritualiseren. Maar rituele competenties vormen volgens mij een apart onderdeel van een omvattender framework over de competenties van geestelijk verzorgers. In het huidige framework staan ‘van tevoren oefenen’ en ‘improvisatievermogen’ beiden onder performance. Dit zie ik als categorisch incongruent.

---

53 Voor een uitgebreidere bijdrage zou er zelfs een inventarisatie kunnen worden gemaakt van meerdere rituele structuren.

54 Het betreft het onderzoek van Wojtkowiak, Knibbe en Goossensen (2018)

Mijn voorstel zou zijn om de notie van professioneel ritualiseren te laten aansluiten bij de *Beroepsstandaard geestelijk verzorger* van de VGVZ. Hierin wordt de professionaliteit van geestelijk verzorgers beschreven in termen van bekwaamheid, bevoegdheid en registratie (bij een kwaliteitsregister). Daarnaast worden specifieke competenties beschreven als onderdeel van de bekwaamheid. Enkele daarvan hebben betrekking op de rol van de geestelijk verzorger als ritueel voorganger. Dit zijn a) de hermeneutische, therapeutische en spirituele competentie onder inhoudsgerichte competenties, b) de agogische competentie onder de procesmatige competenties, en c) zelfreflectieve en existentiële competentie onder de persoonsgerichte competenties (VGVZ 2016, 12-15). Aantoonbare bekwaamheid op bovenstaande aspecten van het werk kan als maatstaf voor rituele professionaliteit gelden.

Van deze competenties mis ik in Wojtkowiaks framework bijvoorbeeld informatie over de therapeutische competentie. Uitleg over de therapeutische competentie kan licht werpen op de belangrijke vraag hoe je op professionele wijze de emotionele curve van een ritueel kan beïnvloeden en kan laten toewerken naar ontlasting (catharsis).

Door het framework los te zetten van de rituele competenties kan een begrip als ‘professioneel ritualiseren’ ook nader worden gespecificeerd. Het framework is dan eigenlijk een voorbeeld van de rituele kennis en het organisatorisch vermogen van de ritueel expert. Door een duidelijker definitie van professioneel ritualiseren kan deze beter aansluiten op onderwijs, training en toetsing van geestelijk verzorgers en anderen die rituele professionaliteit nastreven.

### **3.5 Bevindingen**

In dit hoofdstuk heb ik Wojtkowiaks framework voor professionele ritualiseren besproken. Wojtkowiaks framework is een waardevol instrument bij het professioneel voorbereiden, (her)ontwerpen en uitvoeren van rituelen. Het bevat enkele noodzakelijke onderdelen voor het ritualiseren van ecologische rouw. Geestelijk verzorgers hebben daarnaast veel aan de dynamieken en spanningen die Wojtkowiak bespreekt. In de reflectie op het framework heb ik echter aangetoond dat het framework en de achterliggende notie van professionalisering uitgebreid en verhelderd kunnen worden. Voor geestelijk verzorgers is het voor de hand liggend om het begrip professionaliteit verder te bepalen aan de hand van de Beroepsstandaard van de VGVZ.

## 4 Een Professioneel Kader voor Ecologische Rouwrituelen

It is important that we listen deeply, once again, to the dreaming earth and craft rituals that are indigenous to us, that reflect our unique patterns of wounding and disconnection from the land. These rituals will have the potency to mend what has been torn, heal what has been neglected. This is one way that we may return to the land and offer our deepest amends to those we have harmed.

— Francis Weller

### 4.1 Inleiding

Aan Wojtkowiaks framework voor professioneel ritualiseren kunnen we een aantal vruchtbare handvatten ontlelen voor het professioneel ontwikkelen van rituelen. Wojtkowiaks framework is echter een algemeen framework. Voor het doel van mijn onderzoek wil ik weten hoe geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen kunnen ontwerpen en uitvoeren. De vraag die daarom in hoofdstuk beantwoord is:

*Hoe kunnen geestelijk verzorgers de inzichten uit de besproken literatuur vertalen naar een framework voor professioneel ritualiseren voor ecologische rouw?*

In 4.2 bespreek ik aanvullende inzichten uit de theorie over rouwrituelen. In 4.3 komende aanvullende inzichten over de ritualisering van ecologische rouw aan bod. In 4.4 gebruik ik de aanvullende inzichten om Wojtkowiaks framework te vertalen naar een framework voor ecologische rouwrituelen. 4.5 eindigt met bevindingen.

### 4.2 Aanvullende inzichten I: Ritualisering van rouw

Dankzij Wojtkowiaks framework voor professioneel ritualiseren hebben we een aantal vruchtbare handvatten kunnen ontlelen voor het professioneel ontwikkelen van rituelen. Net als in het eerste en tweede hoofdstuk zoek ik voor het onderwerp ritualiseren aansluiting bij de algemene rouwtheorie en literatuur over rouwtherapie (4.2.1). Daarnaast zijn er ook enkele bronnen over het ritualiseringsproces bij ecologische rouw die ik aan bod laat komen (4.2.2). Deze aanvullende inzichten helpen om Wojtkowiaks framework om te zetten tot een robuust framework voor ecologische rouwrituelen.

Voor het proces van ritualisering bij rouw maak ik gebruik van drie artikelen. Twee daarvan zijn van Amerikaanse rouwonderzoekers. De derde is van Wojtkowiak en collega's.<sup>55</sup> Romanoff en Terenzio onderzoeken in hun artikel de relatie tussen rituelen en complexe en niet-erkende rouw. Dit maakt het artikel relevant voor de ecologische vormen van deze rouw. Romanoff en Terenzio observeren dat begrafenis- en rouwrituelen in de Westerse cultuur verarmd zijn en eenzijdig gericht op het proces van transitie (van de ene sociale status naar de

---

55 Op het gebied van ritualisering rond rouw bestaat een zeer ruime literatuur. Voor het selectieproces heb ik gezocht naar artikelen over rituelen en ritualiseren in het digitale archief van het journal *Death Studies*. Op basis van een scan van de titels en abstracts op de eerste 4 pagina's heb ik de twee besproken artikelen geselecteerd. De derde heb ik via de publicatielijst van Wojtkowiak gevonden en vanwege relevantie meegenomen. Wojtkowiak verwijst naar in haart artikel naar beide eerste bronnen.

andere). De auteurs stellen dat succesvolle rouwverwerking vraagt om rouwrituelen die ook de processen van transformatie en continuatie als fases omvatten.<sup>56</sup> Naast het integreren van de verschillende fases wijzen Romanoff en Terenzio ook op het belang van het gebruik van rituele objecten en rituele handelingen, zij het summier.

De rouwonderzoekers Sas en Coman richten zich in hun onderzoek op het ontwerpen van persoonlijke rouwrituelen (Sas en Coman 2016). Op basis van interviews met experts op het gebied van rouwtherapie en rouwrituelen bieden zij reflecties op het ontwerpen van rouwrituelen. De auteurs maken een onderverdeling in verschillende typen rouwrituelen en zij identificeren verschillende rituele objecten en rituele handelingen.

Hoewel Sas en Coman zich prima facie richten op persoonlijke rouwrituelen, schrijven zij dat uitgebreid empirisch onderzoek vier therapeutische kwaliteiten van rouwrituelen onderscheidt, waarvan er een 'socialiteit' is. Onder socialiteit verstaan zij het betrekken van anderen bij het ritueel (Idem, 6). De auteurs stellen dat ondersteuning van anderen in het rouwritueel behulpzaam is, voornamelijk in de liminale fase waar de rouwende zich geïsoleerd kan voelen.<sup>57</sup>

Een andere therapeutische kwaliteit die Sas en Coman noemen is heilige symboliek (*sacred symbolism*). Tot de heilige symboliek behoren de heilige, rituele objecten en handelingen die het ritueel onderscheidt en afbakt van dagelijkse ruimte en tijd. Zowel Sas en Coman als Wojtkowiak benadrukken dat het zoeken van passende symbolen maatwerk vereist. Sas en Coman doen enkele interessante observaties met betrekking tot rituele objecten die van belang kunnen zijn bij het ritualiseren van ecologische rouw.

- » Rituele objecten kunnen toekomstgericht zijn (bij anticipatoire rouw). Voorbeelden van toekomstgerichte objecten zijn zaadbommetjes en jonge bomen. Beide kunnen geplant worden met het oog op hoe ze groeien;
- » Er is een klassieke rol weggelegd voor de vier elementen bij het manipuleren van rituele objecten. De vier elementen worden vaak gebruikt bij het 'bergen' van het lichaam of de as van de overledene: de aarde bij een begrafenis, vuur bij crematies, lucht bij de Tibetaanse hemelrituelen. Het aardse karakter van de vier elementen kan een inspiratie vormen voor ritualisering die de verbinding met de aarde willen bevestigen;
- » Rituele objecten worden niet slechts gemanipuleerd (zoals het aansteken van kaarsen) maar ook gemaakt. Er is dus sprake van rituele creatie en creativiteit. Dit laatste is een interessante observatie met betrekking tot de ritualisering van ecologische rouw. Voorbeelden van ritualisering van ecologische rouw laten namelijk een grote mate van rituele creatie zien, zoals de Albatrosmandala van Chris Jordan, de zandinstallatie ter

---

56 Het model dat de auteurs voorstellen bevestigt het anti closure-principe van Mihai en Thaler voor ecologische rouwenden. 'bereavement rituals should not be limited to letting go or saying goodbye, particularly for those who experience complicated grief or are considered disenfranchised grievers' Romanoff en Terenzio 1998, 702-703)

57 Deze ondersteuning wordt door de Amerikaanse psychotherapeut Francis Weller containment genoemd. Weller zegt dat de mate van containment bepaalt of de liminale fase een geslaagde of niet-geslaagde initiatie wordt. Voor het Engelse containment heb ik nog geen bevredigend Nederlandstalig equivalent gevonden. Zowel 'omvatten' als 'bevatten' reflecteren mijns inziens niet de bedoelde betekenis. Het Nederlandse 'dragen' komt erbij in de buurt, maar is geen directe vertaling van 'to contain'.



herdenking van de uitgestorven Trekduif van Emily Laurens en het Altars of Extinction-project van Mary Gomes ;<sup>58</sup>

- » Het lichaam is een belangrijk ritueel symbool waar symbolische objecten en handelingen samenkomen.<sup>59</sup>

Met betrekking tot rituele handelingen benadrukken Sas en Coman de spirituele, heilige dimensie van het ritueel. Deze dimensie komt naar voren in de liminale fase. De liminale fase wordt gezien als het meest intense moment van het ritueel, waarbij het bewustzijn een verandering of verruiming ondergaat. Deze verandering wordt door het ritueel gefaciliteerd, maar kan niet worden gecontroleerd. Met andere woorden, de verwachte verandering is van en onverwachte aard. Dit resoneert met de opvattingen van Cunsolo en Dean (zie 2.3.3). Zoals ik eerder aangaf wordt in de context van ecologische rouwrituelen deze spirituele dimensie geframed als een intiem contact met een levende aarde. Ecologische rouwrituelen bevorderen dan ook een eerbiedige omgang met de aarde en andere aardbewoners. Dat is een effect dat door veel auteurs als wenselijk wordt gezien en een middel om tot een transformatie te komen die Paus Franciscus ‘ecologische bekering’ noemt.

Een andere therapeutische kwaliteit die Sas en Coman noemen is structuur. Structuur is een wezenlijk onderdeel van rituelen. Wojtkowiak schrijft ‘The steps and sequences in ritual procedure are of uttermost importance’ (Wojtkowiak, Lind, en Smid 2021, 9). Wojtkowiak geeft, zoals gezegd, geen suggesties voor specifieke procedures. Maar ze geeft wel voorbeelden van rituele elementen, zoals meditatie, symbolische communicatie met de overledene(n), stilte, schrijf oefeningen, het maken of afspelen van muziek, bezoeken van het graf en kaarsen aansteken. De structuur helpt bij het bieden van een gevoel van controle in een situatie waarin men de controle juist kwijt is, maar ook in het kanaliseren van de sterke stroom emoties. Door de beperkte tijd waarin het ritueel plaats vindt kan de opeenvolging van handelingen bijdragen aan de ervaring van het ritueel als een ‘veilige plaats om te vallen’.<sup>60</sup>

#### 4.3 Aanvullende inzichten II: Ritualisering van ecologische rouw

In mijn literatuuronderzoek heb ik enkele bronnen gevonden waarin duidelijke suggesties staan voor het proces van ritualiseren bij ecologische rouw. Deze bronnen zijn Macy en Brown (2014), Menning (2017) en Mihai en Thaler (2023).<sup>61</sup>

Bijzonder aan de bijdrage van Macy en Brown is dat hun methodiek de oudste en meest beproefde set ecologische rouwrituelen omvat. In hun *Coming Back to Life* (2014) delen zij

---

58 Rituele creatie kunnen we zien als een aspect van de esthetische dimensie van rituelen. Dit soort rituele creaties bevestigen de band tussen ethiek en esthetiek die Sigurd Bergmann (2020, 86-88) observeert met betrekking tot de ritualisering van spiritueel eco-activisme. De algemene vormgeving van het ritueel is een ander aspect. Wojtkowiak stelt dat de esthetische vertaling van de realiteit in een ritueel bijdraagt aan de ervaring van het ritueel als veilige ruimte. De esthetische dimensie van ritueel is een van de vier kerndimensies van zingeving en levensbeschouwing, die aan de definitie van geestelijke verzorging is toegevoegd wegens ‘het belang dat veel mensen toekennen aan schoonheid in natuur en cultuur in relatie tot zingeving en welzijn’ (VGVZ 2015).  
59 Zie voor de rol van het lichaam en lichaamlernen (*body learning*) in rituele context ook Hornborg (2005, 357-63).

60 Omschrijving van Francis Weller (2015, 73).

61 Aladjem (2022) bespreekt absurdistische rituelen bij ecologische rouw, maar geeft geen informatie over het proces van ritualiseren.

meerdere handvatten voor het ritualiseren bij ecologische rouw.<sup>62</sup> Deze handvatten omvatten richtlijnen voor rituelen, adviezen aan ritueel voorgangers en losse opmerkingen bij de in het boek opgenomen rituelen.<sup>63</sup> Menning's bijdrage is opgenomen in de bundel van Cunsolo en Landman over ecologische rouw.<sup>64</sup> Menning's doel is het zichtbaar maken van een religieuze verbeelding die kan helpen om bestaande religieuze rouwrituelen te vertalen naar ecologische rouwrituelen (Menning 2017, 43). De Britse politiek sociologen Mihai en Thaler formuleren vijf principes die volgens hen dienen als pragmatische en ethische richtlijnen voor het houden van publieke ecologische herdenkingen.<sup>65</sup> Zij beogen daarmee ecologische rouw te legitimeren en een normverandering ten aanzien van onze verwevenheid met anders-dan-menselijke levens aan te moedigen. Deze principes geven concrete handvatten voor de inhoudelijke ritualisering van ecologische rouwrituelen.

Met betrekking tot het proces van ritualisering bieden deze bijdragen enkele suggesties die volgens mij waardevol kunnen zijn. Een aantal van deze suggesties zijn algemeen, zoals hun opmerkingen over contextuele en culturele sensitiviteit (die ook Wojtkowiak benadrukt) en rituele machtsdynamiek. Maar de meeste suggesties zijn specifiek van toepassing op de ritualisering van ecologische rouw:

- » Macy en Brown en Menning bieden aanknopingspunten voor het ontwikkelen van symboliek rond ecologische rouw;
- » Macy en Brown bieden rituele vormen waarin anders-dan-menselijke levens een stem krijgen;
- » Menning biedt een uitgebreide reeks reflectievragen voor cliëntinterviews en het (her)ontwerp specifiek over ecologische rouw;
- » Menning biedt daarnaast ook specifieke tips voor het omgaan met het thema schuld en transformatie;
- » De principes van Mihai en Thaler haken duidelijk aan op de literatuur over ecologische rouw;
- » Mihai en Thaler bieden ook een post-antropocentrisch en postkoloniaal perspectief van ecologische ritualiseren.

Deze suggesties worden in het volgende hoofdstuk meegenomen in een voorstel voor het ritualiseren van een rouwritueel.

---

62 Deze handvatten zijn ingebed in een hoofdstuk over het faciliteren van de WTR-methodiek. In dit hoofdstuk staan andere handvatten die niet specifiek te maken hebben met het begeleiden van rituelen. Een aantal ervan zijn echter wel van toepassing op de rituele begeleiding. Zo geven ze informatie over de waarde van groepswork, de taken van de facilitator, de grondslagen van goed facilitatorschap, de capaciteiten van een uitstekende facilitator, de kenmerken van volledige participatie, het werken met sterke emoties, richtlijnen voor het leiden van rituelen, opmerkingen over de setting en afspraken, opmerkingen over het openen en afsluiten van de workshop, het evalueren van een workshop, het onderhouden van een netwerk voor eventuele vervolgworkshops en ondersteuning voor facilitator.

63 Macy en Brown geven aan welke praktijken zij beschouwen als rituelen. Zes van de elf rituelen die zij noemen vallen onder de ecologische rouwrituelen.

64 Menning, 'Environmental mourning and the religious imagination.' In: Cunsolo en Landman (2017, 39-63).

65 Deze principes zijn multispecies justice, responsibility, pluralism, dynamism en anticlosure. Mihai en Thaler gebruiken de term *environmental commemoration*. Zij bespreken de vijf principes aan de hand van twee concrete herdenkingen: de herdenking van het uitsterven van de Trekduif en de Remembrance Day for Lost Species. Dit zijn ook de twee voorbeelden die Barnett gebruikt om diens voorstel voor waakzaam rouwen te illustreren, zie Barnett (2021).

De bovenstaande bronnen geven een duidelijk beeld van rituele aspecten die het framework van Wojtkowiak kunnen aanvullen. Met de bijdragen van Romanoff en Terenzio en Sas en Coman kan het framework aansluiten op de rouwtheorie. Zo kan er bijvoorbeeld a) duidelijk worden onderscheiden tussen fases voor transformatie, transitie en continuïteit van banden, b) worden gekeken of de rituele elementen die Wojtkowiak noemt aanwezig zijn en c) worden gekeken naar pre-rituele en post-rituele onderdelen voor het framework. De meeste van deze aanvulling zijn echter niet specifiek voor ecologisch rouw.

De bijdragen vanuit de literatuur over ritualisering bij ecologische rouw geven wel specifieke aanwijzingen voor proces van ritualisering bij ecologische rouw. Maar de meeste aanwijzingen zijn inhoudelijk van aard en hebben niet direct betrekking op het verder invullen van het framework. Zo kunnen de vragen van Menning bijvoorbeeld wel in een bijgevoegde vragenlijst komen voor en cliëntinterview of in een vragenlijst die helpt bij het brainstormen over het ritueel (her)ontwerp, maar de vragen passen niet per se in het framework zelf. Hetzelfde geldt voor de vijf principes van Mihai en Thaler. Uit de bijdrage van Macy en Brown kunnen wel suggesties worden overgenomen in het framework, zoals a) het uitspreken van een rituele intentie en afsluitende formule, b) het invoegen van een overgang naar de dagelijkse praktijk en andere suggesties die overeenkomen met de punten van Wojtkowiak over presentatie, structuur en rituele setting.

Vanuit alle bijdragen kunnen er wel dynamieken en mogelijke spanningen worden toegevoegd om rekening mee te houden, zoals de dynamieken tussen privé en publieke rouwrituelen, tussen transformatieve en normatieve rituelen, tussen veroorzakers en slachtoffers van de ecologische crisis en meer.

#### **4.4 Vertaling van het framework voor ecologische rouw**

Op basis van de aanvullende inzichten uit dit hoofdstuk kan Wojtkowiaks framework worden vertaald naar een framework voor het professioneel ritualiseren van ecologische rouw. Deze vertaling of herontwerp van Wojtkowiaks framework is net als Wojtkowiaks framework een voorzet, die verder aangevuld of aangepast kan worden. Voor dit herontwerp heb ik mijn eigen inzicht gebruikt om het schema en de verschillende onderdelen zo duidelijk en compleet mogelijk weer te geven. Overwegingen bij het herontwerp staan onder het schema verklaard.

#### 4.4.1 Framework ritualiseren ecologische rouw

| Framework ritualiseren ecologische rouw |                   |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|-----------------------------------------|-------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------|
| I<br>Fase                               | II<br>Onderdeel   | III<br>Planning<br><i>Tijdschema Taken</i>                                                                                       | IV<br>Middelen                                           | V<br>Kennis en Competenties                                        |
| Pre-ritueel                             | A Aanleiding      | Communicatie met cliënt                                                                                                          | Contactgegevens,<br>Vragenlijst algemeen                 | Communiceren                                                       |
|                                         |                   | Clientinterview afnemen                                                                                                          | Vragenlijst <b>ecologische rouw</b>                      | Interviewen                                                        |
|                                         |                   | Afspraken en planning maken                                                                                                      | Clientcontract (optioneel)                               | Communiceren; plannen                                              |
|                                         | B (Her)Ontwerp    | Ritueel (her)ontwerpen                                                                                                           | Framewerk ritualiseren;<br>Werkblad Ritueel (her)ontwerp | 'Ritual sense'; kennis van ritueel                                 |
|                                         | C Voorbereidingen | Draaiboek maken<br>Inwerken vrijwilligers                                                                                        | Draaiboek                                                | Organisatievermogen                                                |
|                                         |                   | Van tevoren oefenen                                                                                                              | Oefenruimte                                              | Werken met vrijwilligers                                           |
|                                         |                   | Opbouw                                                                                                                           | Techniek<br>Rituele objecten                             | Ritueel leiderschap<br>Organisatievermogen                         |
|                                         |                   |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
| Ritueel                                 | D Performance     | Ritueel voorgaan<br>opening<br>Opening ritueel markeren;<br>rituele intentie uitspreken<br>Rituele handelingen (laten) uitvoeren | Draaiboek                                                | Ritueel leiderschap                                                |
|                                         |                   | Emotionele curve begeleiden                                                                                                      | Kleding                                                  | Natuurlijke podiumpresentatie                                      |
|                                         |                   | Stemgebruik trainen                                                                                                              | Steminstructeur (optioneel)                              | Emoties reguleren (kanaliseren, omvatten, ontladen)<br>Stemgebruik |
|                                         |                   | Improviseren (optioneel)<br>Continuïteit van banden bevestigen                                                                   |                                                          | Improvisatievermogen                                               |
|                                         |                   | sluiting                                                                                                                         |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   | Einde ritueel markeren                                                                                                           |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   | Transitie leiden; nazorg verlenen                                                                                                |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   | Afbouw coördineren                                                                                                               |                                                          |                                                                    |
|                                         |                   | Ritueel (laten) evalueren                                                                                                        | Evaluatieformulier                                       |                                                                    |
|                                         |                   | Communicatie met cliënt en deelnemers                                                                                            | Evaluatieformulier (optioneel)                           |                                                                    |
| Post-ritueel                            |                   |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         | E Transitie       |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         | F Afbouw          |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         | G Evaluatie       |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |
|                                         | H Communicatie    |                                                                                                                                  |                                                          |                                                                    |

#### 4.4.2 Verklaringen en overwegingen

Bij het maken van het bovenstaande framework heb ik de verschillende overwegingen gemaakt. Deze laat ik hieronder beknopt de revue passeren:

##### *Framework*

- Met betrekking tot het framework heb ik de kolommen en rijen aangepast. De kolommen bevatten de meest noodzakelijke aspecten voor het ritualiseren. De rijen zijn chronologisch gerangschikt.

##### *Kolom I: Fases*

- De fases heb ik pre-ritueel, ritueel en post-ritueel genoemd. Hieruit blijkt een duidelijker onderscheid tussen verschillende activiteiten dan in de tabellen van Wojtkowiak.

##### *Kolom II: Onderdelen*

- De kolom onderdelen omvat de rituele onderdelen die Wojtkowiak ontleen aan Grimes. Ik heb ook enkele onderdelen toegevoegd (voorbereidingen, transitie, afbouw, evaluatie en communicatie) die soms wel worden genoemd door Wojtkowiak, maar geen duidelijke plek krijgen in de structuur van haar framework.

##### *Kolom III: Planning*

- De kolom Planning heb ik onderverdeeld in 'Tijdschema' en 'Taken'. De kolom 'Tijdschema' is bijna helemaal leeg. Deze is wellicht ook niet nodig in het framework, omdat die in het rituele Draaiboek kan worden opgenomen;
- In de kolom Taken staan taken die ik heb overgenomen uit Wojtkowiaks framework (inwerken vrijwilligers, van tevoren oefenen) maar ook taken die ik zelf heb toegevoegd om het framework zo compleet mogelijk te maken (afspraken maken, emotionele curve begeleiden, afbouw coördineren).

##### *Kolom IV: Middelen*

- De kolom middelen heb ik toegevoegd. Deze kan functioneren als een checklist, waarmee de geestelijk verzorger kan controleren of alle middelen aanwezig zijn;
- De Vragenlijst ecologische rouw (zie Bijlage 1) is eigenlijk het enige onderdeel van het framework dat specifiek gericht is op ecologische rouw;
- Het Cliëntcontract en de Vragenlijst algemeen en Werkblad Ritueel (her)ontwerp zijn volgens mij bijzonder nuttig bij het ritualiseringsproces en de voorbereiding. Deze heb ik (nog) niet opgesteld, omdat die buiten de scope van dit onderzoek vallen;
- 'Steminstructeur' heb ik als middel toegevoegd, vanuit mijn ervaring dat geestelijk verzorgers behoefte kunnen hebben aan stembegeleiding voor hun werk.

##### *Kolom V: Kennis en competenties*

- In deze kolom voeg ik (rituele) kennis en competenties samen, die volgens mij noodzakelijk verbonden zijn;
- Communiceren: hieronder vallen alle communicatieaspecten van Wojtkowiak;

- ‘Ritual sense’ is een term die door de Amerikaanse rituologe Catherine Bell (2009, 80) wordt beschreven als een sociaal verworven ervaringskennis van rituelen;
- Organisatievermogen is in meerdere fases van belang;
- Emoties reguleren: dit is mijns inziens een belangrijke vaardigheid in verband met het ondersteunen van een emotionele ontlading of catharsis.

#### **4.5 Bevindingen**

In dit hoofdstuk heb ik Wojtkowiaks framework vertaald naar een framework voor het ritualiseren van ecologische rouw. Hierbij heb ik gebruik gemaakt van aanvullende inzichten uit de rouwtheorie en uit de literatuur over de ritualisering van ecologische rouw. Ik heb daarbij gewezen op het belang van de verschillende fases die in een rouwritueel onmisbaar zijn. Deze dienen in de ritualisering van ecologische rouw dan ook verwerkt te worden. Ook is gewezen op de wezenlijke rol van structuur in ritualisering. Vanuit de aanvullende inzichten kunnen ook dynamieken en mogelijke spanningen worden toegevoegd om rekening mee te houden, zoals de dynamieken tussen privé en publieke rouwrituelen, tussen transformatieve en normatieve rituelen, tussen veroorzakers en slachtoffers van de ecologische crisis en meer. Ik heb de belangrijkste elementen verwerkt in een aangepast framework en bijbehorende vragenlijst. Hiermee hebben geestelijk verzorgers een handvat in handen voor het ritualiseren van ecologische rouw. Ook is hiermee al voor een groot deel antwoord gegeven op de centrale vraag van dit onderzoek.

## 5 Toepassing van het Kader

Het schimmelwoud dat dankzij de wetenschap aan Merlin [Sheldrake] werd geopenbaard en dat hij aan mij openbaarde . . . leek alleen maar materieel bewijs voor wat in culturen van bosbewoners al duizenden jaren bekend is. In zulke samenlevingen worden woud en bos telkens weer voorgesteld als bewust, samengesteld, spraakzaam.

— Robert Macfarlane, *Benedenwereld*

### 5.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk heb ik een handvat gepresenteerd voor een professionele ritualisering van ecologische rouw. De bruikbaarheid van dit handvat is echter nog niet onderzocht. In dit hoofdstuk ga ik het aangepaste framework daarom testen aan de hand van een fictieve casus.

De vraag waarop dit hoofdstuk zich richt is: *Hoe kunnen gv'ers het framework voor professioneel ritualiseren voor ecologische rouw gebruiken om een ecologisch rouwritueel te ontwerpen en uitvoeren?*

Om deze vraag te beantwoorden leg ik in 5.2 een casus voor die kan dienen als rituele aanleiding. In 5.3 pas ik het framework toe op de casus. In 5.4 evalueer ik de toepassing van het framework. 5.5 eindigt met bevindingen.

### 5.2 Casus

Als casus voor een mogelijk ecologisch rouwritueel gebruik ik een bestaande kwestie met een fictieve uitkomst. Het betreft de mogelijke verbreding van de A27 bij Ring Utrecht. Bij de aanleg van deze snelweg werd ondanks protesten al een deel van het historische bos Amelisweerd gekapt. Een nieuwe verbreding zou een nog groter deel van het bos kosten. Als inwoner van regio Utrecht en bezoeker van Amelisweerd ben ik al jarenlang tegenstander van de kap.

#### *Achtergrond*

Al sinds de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw waren er plannen voor het aanleggen van een snelweg op de plek van Oud Amelisweerd. Er waren ook actiegroepen die protesteerden tegen de kap van het bos. In 1982 bezetten zij het bos en sliepen er in boomhutten. De bestemming voor de snelweg werd echter goed gekeurd en een deel van het bos werd met bulldozers kaal gereden. Dit verzet is bekend komen te staan als de 'Slag om Amelisweerd' (Zijlstra 2023). In 2008 laaide er opnieuw een discussie op omdat Rijkswaterstaat een nieuwe verbreding van de snelweg heeft voorgesteld. Deze plannen werden in 2012 officieel aangekondigd. Opnieuw ontstaan er actiegroepen en wordt er een petitie opgesteld die meer dan 12.000 handtekeningen ontvangt. Ook de gemeente- en provinciebesturen van Utrecht keren zich tegen het inmiddels vierde Tracébesluit dat door het ministerie I&W in 2022 werd gepubliceerd. Concreet houdt het besluit in dat er meer bomen zullen worden gekapt dan in

1982, terwijl landgoed Amelisweerd een rijksmonument is. Volgens de tegenstanders voldoen de plannen voor de wettelijk verplichte natuurcompensatie niet aan de eisen. De gemeente en provincie hebben 20 december jongstleden een Alternatief Ring Utrecht (ARU) gepresenteerd dat regiobreed ondersteund wordt (Kerngroep Ring Utrecht 2023). Niettemin is het onzeker of de verbreding doorgaat of niet.

### 5.3 Toepassing van het framework

Om de bovenstaande casus te verwerken in een ritualisering, gebruik ik het in hoofdstuk 4 gepresenteerde framework. Daarvoor ga ik uit van de onderdelen uit kolom II.

#### Onderdeel A: Aanleiding

##### *Communicatie*

Wat betreft communicatie neem ik Wojtkowiaks suggestie mee dat de kwaliteit van het contact met opdrachtgevers en deelnemers belangrijk is. Professioneel contact wordt gekenmerkt door oprechte interesse in behoeften en ideeën van de cliënt.

De rituele identiteit van de groep wordt vastgesteld met behulp van een cliëntinterview (met een vertegenwoordiger van de gemeente of actiegroepen).

##### *Cliëntinterview*

Ter voorbereiding op het cliëntinterview heb ik een inventarisatie gemaakt van vragen (zie Bijlage 1). Deze heb ik al deels ingevuld en kunnen worden aangepast op basis van de antwoorden. De vragen zijn geformuleerd op basis van de bestudeerde literatuur. Achter elke vraag staat een verwijzing naar een of meerdere auteurs die aan deze vraag ten grondslag liggen. Waar geen auteur staat vermeld zijn er veel bronnen. De vragen zijn behulpzaam bij het communiceren met opdrachtgevers en/of deelnemers, en bij het brainstormen over de verschillende onderdelen.

##### *Afspraken en planning maken*

Voor de planning maak ik gebruik van het framework om taken vooraf te agenderen. Ook maak ik een ritueel draaiboek.

#### Onderdeel B: (Her)Ontwerp

Veel van onderdeel B zal afhangen van de rituele behoeften en identiteit van de groep. Voor dit onderdeel maak ik gebruik van het framework. Ook lijkt het mij handig om standaard een Werkblad Ritueel (Her)Ontwerp te kunnen gebruiken, waarop bijvoorbeeld onderstaande rituele onderdelen kunnen worden ingevuld. Aan de rituele onderdelen voeg ik zelf symboliek toe, die ik onmisbaar acht voor het framework.

##### *Rituele onderdelen (Wojtkowiak/Grimes)*

Plaats

Utrecht: centrum (Stadskantoor) en ring (Amelisweerd)

Tijd

Begin tot maximaal eind middag



### Handelingen

Te verrichten door verschillende deelnemers. Als geestelijk verzorger en ritueel ontwerper zou ik een rouwtocht voorstellen naar Amelisweerd. Hierdoor kunnen mensen wennen aan de beleving van het ritueel als een rouwceremonie en vergroot de associatie met het bezoeken van een begraafplaats. Die wordt versterkt door het begraven van een 'lichamelijk overschot', het houden van toespraken en plaatsen van een herdenkingsteken. Deze opzet heb ik ontleend aan de literatuur over gletsjerrouwrituelen waarin eveneens sprake was van een overlijden.

### Objecten

Mogelijk meerdere, in elk geval een herdenkingsobject en een 'lichaam' om het overlijden van het bos te demonstreren.

### Symboliek

Voor het ritueel ontwerp is een begrafenisvorm te overwegen, waarbij een overgebleven stuk hout functioneert als symbool voor een lichamelijk overschot en het bos als geheel. Dit stuk kan meegedragen worden tijdens de rouwtocht en begraven worden naast de site van het gekapte bos. Ook kan een Keltisch levensboomsymbool worden gebruikt, als symbool voor de verbinding tussen hemel, aarde en onderwereld. Dit symbool is zeer herkenbaar, toepasselijk en waarschijnlijk niet-offensief ten opzichte van verschillende levensbeschouwingen.

### Deelnemers

Onbekend, mogelijk 100 à 300

### Taal

Spreektaal: Nederlands; symbolische taal: pluriform/multireligieus

## Onderdeel C: Voorbereidingen

### *Draaiboek maken*

Een draaiboek is nodig; hiervoor kan van tevoren een template worden gemaakt, net als het Werkblad Ritueel (Her)Ontwerp.

### *Inwerken vrijwilligers*

Het werken met vrijwilligers ligt voor de hand gezien de waarschijnlijk grote groep deelnemers en de omvang van de rituele setting. Vrijwilligers kunnen onder andere helpen bij het leveren en transporteren van techniek, maken van communicatiemateriaal, communiceren met mogelijke deelnemers.

### *Van tevoren oefenen*

Dit is een optie. Waarschijnlijk is het raadzaam van tevoren te oefenen met de mensen die rituele handelingen zullen verrichten, zoals het voordragen van teksten, het plaatsen van een herinneringsobject, zingen enzovoorts.

### *Opbouw*

De opbouw vraagt mogelijk een grotere voorbereiding. Mogelijk is er geluidstechniek nodig, een podium, banners en andere onderdelen van de rituele setting.

## Onderdeel D: Performance

### *Ritueel voorgaan*

De geestelijk verzorger kan voorganger zijn, met enkele ritueel begeleiders die assisteren tijdens het ritueel en ook rituele handelingen verrichten. Met een grote groep deelnemers vraagt dit een ontwikkeld ritueel leiderschap.

### *Opening ritueel markeren; rituele intentie uitspreken*

Vanwege de duidelijke aanleiding en de omvang van het ritueel is dit een belangrijke stap.

### *Rituele handelingen (laten) uitvoeren*

De geestelijk verzorger houdt in de gaten welke deelnemers wanneer rituele handelingen verrichten en zal afwisselend zichtbaar en onzichtbaar zijn.

### *Emotionele curve begeleiden*

Bij het voorgestelde ontwerp zal er een duidelijk moment van afscheid zijn waar naartoe wordt gewerkt. De geestelijk verzorger kan het moment van catharsis begeleiden.

### *Stemgebruik trainen*

Voor het voorgestelde ritueel is een getraind stemgebruik aan te bevelen in verband met onder meer de gekozen ruimte, groepsgrootte en duur.

### *Improviseren (optioneel)*

Improvisatie is mogelijk nodig indien andere deelnemers tussendoor iets willen bijdragen.

### *Continuïteit van banden bevestigen*

Het bevestigen van de continuïteit van banden hoort bij de fases van een rouwritueel volgens Romanoff en Terenzio (zie 4.2). In deze casus is het belang van deze fase nog duidelijker gezien er een deel van het bos blijft. Bovendien zullen er veel deelnemers zijn met veel herinneringen aan het gekapte deel van het bos en protesten tegen de kap. Ook voldoet het bevestigen van continuïteit aan Barnett's notie van waakzaam rouwen (Barnett 2021).

### *Einde ritueel markeren*

Net als een duidelijke opening vraagt het rituele ontwerp om een duidelijke afsluiting.

## Onderdeel E: Transitie

### *Transitie leiden; nazorg verlenen*

Het leiden van de transitie is van belang, omdat er met een grote groep de kans bestaat van een ordelijk samenzijn naar een wanordelijk samenzijn over te gaan. Bij de transitie is het als ritueel voorganger en geestelijk verzorger van belang om na te gaan of er nog nazorg nodig is in de vorm van counseling of andere begeleiding.

## Onderdeel F: Afbouw

### *Afbouw coördineren*

Voor de afbouw kunnen vrijwilligers worden gevraagd. Deze dienen wel (deels) gecoördineerd te worden.

## Onderdeel G: Evaluatie

### *Ritueel (laten) evalueren*

Het gekozen ritueel dient een grote groep mensen, waaronder deelnemers en organisatoren. Daarom is het wenselijk om achteraf met de organisatie live te evalueren. Voor de deelnemers

kan een digitale evaluatie worden gecreëerd, bijvoorbeeld met Google Forms, eventueel al voorafgaand aan het ritueel.

#### Onderdeel H: Communicatie

##### *Communicatie met cliënt en deelnemers*

Communicatie kan plaatsvinden via de evaluatie of anderszins.

### **5.4 Evaluatie van de toepassing**

In deze sectie evalueer ik kort de toepassing van het framework. Dit doe ik aan de hand van de criteria van volledigheid, bruikbaarheid en relevantie.

#### 5.4.1 Volledigheid

Tijdens het gebruik van het framework miste ik het rituele aspect symboliek. Deze heb ik een plek gegeven onder de rituele onderdelen. Wat ik verder nog mis zijn de fases transformatie en transitie in onderdeel D (Rituele performance) uit de rouwtheorie van Romanoff en Terenzio (zie 4.2). In een meer robuuste versie van het framework zou ik deze fases terug willen zien. Deze fases hangen mogelijk samen met het verloop van de emotionele curve, waarvan ik niet weet in hoeverre die vooraf te structureren is. Ook ontbreekt

#### 5.4.2 Bruikbaarheid

Hoewel veel afhankelijk is van de antwoorden op de vragen in de vragenlijst en de rituele behoefte, heb ik gemerkt dat de hierboven gebruikte onderdelen zeer behulpzaam zijn bij het invullen van het framework. Hiermee kunnen al veel delen van het ritualiseringsproces worden uitgewerkt. Voor zover ik nu kan beoordelen zouden een algemene vragenlijst voor een cliëntinterview en een Werkblad Ritueel (Her)Ontwerp veel toegevoegde waarde hebben. Deze vallen strikt gezien buiten het framework, maar passen er wel goed bij als bijlagen in het kader van professionalisering en het hierboven beschreven criteria van volledigheid. Het is mijn opvatting dat het gebruiksgemak van dit framework al wel groter is dan dat van Wojtkowiak, omdat het uitgebreider en gestructureerder is.

#### 5.4.2 Relevantie

Het framework is bedoeld om geestelijk verzorgers te helpen bij het professioneel ritualiseren van ecologische rouwrituelen. Inhoudelijk biedt het framework echter weinig dat specifiek voor ecologische rouw opgaat. Van alle onderdelen gaat eigenlijk alleen de Vragenlijst ecologisch rouw daar over. In combinatie met de casus en de literatuur komt de inhoud over ecologische rouw pas duidelijk naar voren in het framework. Het framework toont zich daarmee wel relevant voor het *ritualiseren* van ecologische rouw, maar weinig voor het ritualiseren van *ecologische rouw*.

### **5.5 Bevindingen**

In dit hoofdstuk heb ik een ritualiseringsproces van ecologische rouw gevolgd aan de hand van het aangepaste framework dat ik in hoofdstuk 4 presenteerde. De casus gaf een duidelijke aanleiding en richtlijn voor de ritualisering. Het framework geeft een duidelijke modus operandi aan: door de kolom Onderdelen als uitgangspunt te gebruiken kan in korte tijd veel

inhoud worden gegeven aan het ritualiseren van een casus. Ook biedt de uitbreiding van het framework meer ‘vlees en botten’ aan het ritualiseringsproces. Tegelijk is de directe relevantie van het framework voor ecologische rouwrituelen beperkt. De vragenlijst ecologische rouw die ik aan de hand van de literatuur is hierbij van noodzakelijke meerwaarde.

## Conclusie

Living as we do in the belly of a soul-eating culture, it is imperative that we have measures that can help us come back to soul, especially in times of crisis.

— Francis Weller

De hoofdvraag van deze scriptie luidde: *Hoe kunnen geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen ontwerpen en uitvoeren?*

In mijn onderzoek heb ik op basis van een literatuuronderzoek een handvat ontwikkeld voor het professioneel ontwerpen en uitvoeren van ecologische rouwrituelen. Dit handvat biedt een belangrijk deel van het antwoord op deze onderzoeksvraag, namelijk: door het creëren en gebruiken van dit handvat kunnen geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen ontwerpen en uitvoeren. Uiteraard is het handvat een eerste poging tot het bieden van een tool voor de professionele ritualisering van ecologische rouw. De toepassing van het handvat op een fictieve casus laat de bruikbaarheid maar ook de lacunes ervan zien. Een aanvullend deel van het antwoord op de onderzoeksvraag luidt daarom ook dat geestelijk verzorgers op professionele wijze ecologische rouwrituelen kunnen ontwerpen en uitvoeren door het gepresenteerde handvat zodanig door te ontwikkelen dat het de lacunes ervan opvult en het framework in zijn geheel verbeterd aan de hand van de in dit onderzoek gepresenteerde inzichten in ecologische rouw. Toetsing aan de hand van de praktijk en empirisch onderzoek zie ik daarbij als noodzakelijk.

## Reflectie

Aan het eind gekomen van dit onderzoek, blik ik in dit afsluitende deel terug op het proces. Ik zal daarbij reflecteren op enkele onderdelen van het onderzoek (zoals methode, kernbegrippen, resultaten). Eerst kan ik, in het algemeen, zeggen dat ik tot op dit moment erg blij ben met het gekozen onderwerp. Hoewel ik het regelmatig als confronterend heb ervaren, met name waar het gaat om de achtergrond van ecologische rouw, heb ik het hele onderzoek naar rouw, ecologische rouw, rituelen en ritualisering ervaren als een verrijking voor geest en ziel. Daarentegen ervaar ik het bureauonderzoek als een aanslag op mijn lichaam. Vele uren aaneen achter een scherm om te lezen, schrijven, herschrijven en corrigeren was funest voor mijn lijf. Nu had ik daar meer in kunnen sturen, door bijvoorbeeld duidelijker pauzes in te lassen. Maar richting het einde, toen er ‘productie’ moest worden gedraaid, heb ik die luxe niet gevoeld. Digitaal werken is een noodzakelijk kwaad in onze tijd, maar ik heb tijdens mijn onderzoek geleerd dat ik, zeker als geestelijk verzorger, het oude adagium van *anima sana in corpore sano* serieus wil nemen.

### Valkuilen

Laat in het proces heb ik verschillende persoonlijke valkuilen ontdekt, die effect hebben gehad op het onderzoek. Een van deze valkuilen is mijn neiging om, uit een verlangen naar grondigheid, zoveel mogelijk materiaal te verzamelen. Dit gegeven, dat door Verschuren en Doorewaard als voordeel van bureauonderzoek wordt gezien, was in mijn geval ook een nadeel. Ik heb geleerd dat mijn gebruikelijke *modus operandi* daarbij is: verzamelen, inventariseren, categoriseren, analyseren. Ook neig ik ernaar onderwerpen in zowel de breedte als de diepte te willen behandelen. In mijn onderzoeksstrategie had ik duidelijker moeten kiezen voor een van beiden. Een opmerking van mijn scriptiebegeleider heeft geholpen om een andere werkwijze te hanteren, waarbij ik vooreerst onderzocht welke informatie noodzakelijk was om over te brengen.

Een andere valkuil was het nastreven van een omvattend verslag, wat ongeschikt is voor de formele opzet van de scriptie. Zo kwam ik over de helft van de tijd met een eerste hoofdstuk dat de helft van het maximum aantal woorden van de scriptie besloeg.

Nog een duidelijke valkuil, die voor veel vertraging in de beginfase heeft gezorgd, was het vastbijten in de vraagstelling, voordat ik overging tot het schrijfproces van de eerste hoofdstukken. Ik was in de overtuiging dat een definitieve vraagstelling noodzakelijk was om door te gaan. Die overtuiging werd in overleg met mijn scriptiebegeleider gelukkig doorgeprikt, zodat ik tijdens het schrijven geleidelijk aan mijn vraagstelling scherper in beeld kon krijgen.

Nog een valkuil waar ik me bewust van ben geworden is de sterke neiging om individueel te werken. Mijn vermoeden is dat ik door middel van overleg, bijvoorbeeld met medestudenten, sneller vooruitgang had kunnen boeken. Nu was ik op twee manieren wel verbonden met medestudenten in het scriptieproces, maar het feit dat wij elk ons eigen proces doorliepen – zowel privé als in onze studie – en in verschillende fases zaten, beperkte feitelijk overleg. Een andere observatie die ik in dit kader heb kunnen maken is dat ik veel, veel eerder ondersteuning kan vragen wanneer ik merk dat ik tegen dingen aanloop. Geen prettige, maar wel een noodzakelijke observatie als ‘oude’ student.

Deze valkuilen samen hebben er aan bijgedragen dat mijn planning danig is ontregeld.

Hoewel ook mijn persoonlijk leven en afstemming met mijn scriptiebegeleider daaraan hebben bijgedragen, zie ik dit als een belangrijk leerpunt.

### *Methode*

Wat betreft de methode is het ongelukkig dat ik mij op ongeveer tweederde van het proces door persoonlijke omstandigheden genoopt voelde om van opzet te veranderen. In plaats van een beoogd mix method onderzoek waarbij ik ook interviews en observaties zou houden, heb ik in overleg een omslag gemaakt naar een literatuuronderzoek. Hoewel dit wenselijk en haalbaar was, is er mijn inziens geen stevig fundament gelegd voor het literatuuronderzoek. Dit heeft mij aan het eind nog veel werk opgeleverd en het gevoel dat ik bezig was met een ‘reversed engineering’. In de gesprekken die ik heb gehad met mijn scriptiebegeleider heb ik weinig overleg gehad over de methode. Dit zie ik als een gemiste kans.

### *Kernbegrippen*

Van meet af aan ben ik tevreden geweest met de kernbegrippen die ik in de vraagstelling en het onderzoek hanteer. Deze vloeien tamelijk eenvoudig voort uit de inkadering van het onderwerp en de vraagstelling. Ik heb wel geworsteld met a) het feit dat elk kernbegrip an sich (ritueel, ritualisering, (ecologische) rouw) een groot onderzoeksveld beslaat en b) de definiëring van de kernbegrippen. Ik ben blij dat ik voor de eindversie de definiëring van ecologische rouw en spiritualiteit nog uitgebreider heb besproken. Een uitgebreidere bespreking van het definiëren van ritueel en ritualisering had ik wel gemaakt voor een vorige versie, maar die is uiteindelijk niet in de eindversie gekomen. Ten eerste vanwege het aantal woorden. Ten tweede omdat ik er (met enige twijfel) van overtuigd ben de kwestie in de inleiding genoeg te hebben toegelicht.

### *Resultaten*

Wat betreft de resultaten van het onderzoek ben ik uiteindelijk tevreden tot zeer tevreden. Bij het schrijven van mijn derde en vierde onderzoek begon ik observaties te noteren die ik zelf van tevoren niet had verwacht. Dat was voor mij een positief signaal: onverwachte resultaten tonen aan dat je als onderzoeker geen hypothese aan het bevestigen bent, maar open genoeg bent voor eventuele weerleggingen of alternatieve wendingen. Zo verwachtte ik dat de aanvullende inzichten uit hoofdstuk 4 meer weerslag zouden hebben op de inhoudelijke invulling van het aangepaste framework. Dit bleek niet waar. De aanvullende inzichten over de ritualisering van rouw hebben een marginale plek verworven in het aangepaste framework. De aanvullende inzichten over de ritualisering van ecologische rouw zijn terecht gekomen in een aparte vragenlijst. Toch ben ik zeer blij met het uiteindelijke framework dat ik in hoofdstuk 4 heb gepresenteerd. Er zit veel werk in en voegt volgens mij duidelijk iets toe aan een voorgenomen proces van ritualisering: het is overzichtelijk en maakt het plannen van taken gemakkelijk. Ook wijst het op door Wojtkowiak niet of nauwelijks benoemde onderdelen van ritualisering. Ook de voor ecologische rouw opgestelde vragenlijst is volgens mij zeer behulpzaam en weerspiegelt de spectrum van literatuur die ik heb gebruikt. De casus heb ik op het laatst nog veranderd op basis van de feedback van mijn begeleider. Tot mijn grote vreugde kon ik merken dat het uitschrijven van de casus veel soepeler ging dankzij het handvat dat ik zelf heb gemaakt. Tot mijn spijt is een deel van de kracht van de oude casus verloren gegaan.

### *Grenzen onderzoek*

In het begin was ik blij en enthousiast over het feit dat mijn onderwerp specifiek omschreven

was. Daarmee leek het zeer begrensd. Te laat ontdekte ik dat mijn onderzoek veel effectiever had kunnen zijn als ik ook begrenzing had gezocht in de gebruikte bronnen. Door mijzelf bijvoorbeeld te limiteren tot een aantal hoofdauteurs en -bronnen en daaruit de belangrijkste argumentaties te halen, had ik mijn onderzoek kleiner kunnen houden.

Zoals hierboven gesteld heb ik veel materiaal verzameld, veel meer dan feitelijk nodig had. In het begin zag ik deze rijkdom aan materiaal als een positief punt. Door de vele bronnen heb ik onder andere een duidelijke staat van onderzoek kunnen schetsen, nuanceringen kunnen aanbrengen en veel voorbeelden kunnen aandragen. Later werd de hoeveelheid materiaal ook een juk. In eerdere versies heb ik bronnen gebruikt die in latere versies en de eindversie niet meer terugkomen. Soms dacht ik aan een toevoeging waarbij ik de bron niet meer wist. Of had ik door het herschrijven bronnen niet meer nodig die ik inhoudelijk wel sterk en aantrekkelijk vond.

Waar het onderzoek vooral grenzen mist is in de combinatie en inkadering van de vlakken ritueel en professionalisering. Hoewel ik in een eerdere fase wel heb nagedacht over het benaderen van één van de onderdelen van Wojtkowiaks framework (óf aanleiding, óf (her)ontwerp, óf performance) leek mij dit afdoen aan de samenhang van deze onderdelen. Zeker aan het eind heb ik enigszins betreurd dat ik geen duidelijke focus heb genomen. Hoewel mateloos interessant, leek de hoeveelheid elementen en details van de genoemde combinatie te groot om eer aan te doen in het bestek van dit onderzoek. Bij deze inkadering had ik achteraf meer ondersteuning kunnen gebruiken.

### *Rol als onderzoeker*

Over mijn rol als onderzoeker heb ik in het onderzoeksproces veel geleerd. Zoals gemeld had ik in eerste instantie een mix method onderzoek voor ogen. Dit had meer voeten in de aarde dan enkel een literatuuronderzoek, maar dit zag ik ook als een mooie uitdaging. Ik heb nog geen ervaring met observatie en weinig ervaring met interviewen. Bovendien zou het mix method onderzoek een mooie brug hebben geslagen tussen theorie en empirie. Eenmaal overgeschakeld naar literatuuronderzoek moest ik op een gegeven moment een minder prettige observatie doen: ik ging ervan uit dat ik hier redelijk goed in was en dat het onderzoek gemakkelijker af zou gaan. Tot ik ontdekte dat ik als onderzoeker neigingen heb die ook contraproductief werken (focussen op grondig onderzoek, materiaal verzamelen, inventariseren en solitair werken).

Wat ik tijdens het onderzoek als positief heb ervaren is dat ik gaandeweg heb ontdekt hoe ik als onderzoeker in een onderzoek wil staan. Zo ontdekte ik een overeenstemming met Sigurd Bergmann, die een kritische houding neemt ten opzichte van intellectualisme en positief staat tegenover lichaamlernen (*body learning*). In dat opzicht was het jammer dat mijn bureauonderzoek veel meer van mijn lichaam heeft gevergd dan ik kon gebruiken. Ook mijn affiniteit met slow science heb ik ontdekt (zie het Slow Science Manifest op [www.slow-science.org](http://www.slow-science.org)). Wat ook tot een ironische, paradoxale observatie leidde: mijn onderzoek heeft veel langer geduurd dan de bedoeling was, maar toch heb ik het gevoel niet echt 'langzaam' onderzoek te hebben gedaan.

Wat betreft mijn rol als onderzoeker in het onderzoek zelf heb ik mij zoveel mogelijk willen opstellen als een sociaal-maatschappelijk betrokken onderzoeker en niet als schijnbaar objectieve waarnemer. Toch vernam ik na de eerste lezingen dat ik veel meer uit de verf mocht komen als onderzoeker die zich kritisch verhoudt tot en omgaat met zijn bronnen. Dit heb positief opgevat en zoveel mogelijk gecorrigeerd in latere versies. Ook zie ik hierin het stempel van mijn opleiding als geheel: de aansporing om mij als geestelijk verzorger in



opleiding kritisch en helder maar ook persoonlijk te positioneren. Dit heb ik als een van de meest waardevolle aspecten van de opleiding ervaren, en zie ik als een doorlopende opdracht.

## **Dankwoord**

Omdat ik tijdens mijn onderzoek hulp van meerdere kanten heb ontvangen, uit ik hierbij graag een woord van dank:

Eikenloof voor mijn scriptiebegeleider Justine, die telkens licht zag terwijl ik aan het tobben was. Voor Jo-Anne, die met mij door deze liminale fase is geploegd. Voor Aron: ‘You carry the fire.’ Voor mijn vader, Marianne en schoonouders, die vele uren hebben vrijgemaakt zodat ik door kon ploeteren.

Laurier voor mijn medestudenten, waarvan de meeste hun overwinning al hebben behaald; voor jullie gulle uitwisseling, het aandienen van alle krantenartikelen en bronnen, en voor het meelezen en geven van de eerste commentaren.

Goudsbloemen in liefdevolle herinnering en dankbaarheid voor degenen die mij de gouden rand van rouw hebben leren kennen.

## Bibliografie

- Ágoston, Csilla e.a. 2022. 'The Psychological Consequences of the Ecological Crisis: Three New Questionnaires to Assess Eco-Anxiety, Eco-Guilt, and Ecological Grief'. *Climate Risk Management* 37: 100441.  
<https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S2212096322000481> (6 oktober 2023).
- Aladjem, M.L. 2022. 'Absurdist Rituals to Process Ecological Grief [MA thesis]'.  
<https://scholarworks.uvm.edu/envstheses/73/> (18 april 2023).
- Albrecht, Glenn e.a. 2007. 'Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change'. *Australasian Psychiatry* 15(1\_suppl): S95-98.  
<http://journals.sagepub.com/doi/10.1080/10398560701701288> (23 november 2023).
- Amadea Aho, Talitha. 2022. *In Deep Waters: Spiritual Care for Young People in a Climate Crisis*. Minneapolis: Minnesota: Fortress Press.
- Árnason, Arnar, en Sigurjón Baldur Sigurjón Baldur Hafsteinsson. 2020. 'A Funeral for a Glacier: Mourning the More-than-Human at the Edge of Modernity'. *Thanatos* 9(2): 48-71. <https://abdn.pure.elsevier.com/en/publications/a-funeral-for-a-glacier-mourning-the-more-than-human-at-the-edge-> (18 april 2023).
- Atkinson, J. 2021. 'Mourning Climate Loss: Ritual and Collective Grief in the Age of Crisis'. *CSPA Quarterly* (32): 9-19.
- Barnett, Joshua Trey. 2021. 'Vigilant Mourning and the Future of Earthly Coexistence'. In *Communicating in the Anthropocene: Intimate Relations*, Lanham, New York: Lexington Books, 13-34.  
[https://www.academia.edu/45053987/Vigilant\\_Mourning\\_and\\_the\\_Future\\_of\\_Earthly\\_Coexistence](https://www.academia.edu/45053987/Vigilant_Mourning_and_the_Future_of_Earthly_Coexistence) (30 mei 2023).
- . 2022. *Mourning in the Anthropocene: Ecological Grief and Earthly Coexistence*. East Lansing: Michigan State University Press.  
[https://www.academia.edu/81910667/Mourning\\_in\\_the\\_Anthropocene\\_Ecological\\_Grief\\_and\\_Earthly\\_Coexistence](https://www.academia.edu/81910667/Mourning_in_the_Anthropocene_Ecological_Grief_and_Earthly_Coexistence) (15 juni 2023).
- Bednarek, Steffi. 2019. "'This Is an Emergency" - Proposals for a Collective Response to the Climate Crisis'. *Britisch Gestalt Journal* (28(2)): 4-13.  
<http://www.psychotherapyinbrighton.com/blogpost.php?permalink=this-is-an-emergency> (19 april 2023).
- . 2021. 'Climate change, fragmentation and collective trauma. Bridging the divided stories we live by\*'. *Journal of Social Work Practice* 35(1): 5-17.  
<https://doi.org/10.1080/02650533.2020.1821179> (29 juni 2023).
- Bergmann, Sigurd. 2020. 'Rituals as Environmental Skills: Inhabiting Place, Fabricating Meaning, Enhancing Morality'. In *Environmental Ethics: Cross-cultural Explorations*, red. Monika Kirloskar-Steinbach en Madalina Diaconu. Verlag Karl Alber, 79-100.  
<https://www.nomos-elibrary.de/index.php?doi=10.5771/9783495821725-79> (16 juni 2023).

- Bomar, Charles R., Patricia Fitzgerald, en Cathy Geist. 1999. 'Ritual in Restoration: A Model for Building Communities'. *Ecological Restoration* 17(1/2): 67-74.  
<https://www.jstor.org/stable/43436552> (30 mei 2023).
- Bouhassira, Elza. 2019. 'A Funeral Procession for Switzerland's Pizol Glacier'. *GlacierHub*.  
<https://glacierhub.org/2019/09/27/a-funeral-procession-for-switzerlands-pizol-glacier/> (30 mei 2023).
- . 2020. 'Clark Glacier Commemorated at Funeral in Oregon'. *State of the Planet*.  
<https://news.climate.columbia.edu/2020/10/27/clark-glacier-funeral-oregon/> (30 mei 2023).
- Brandsma, Tamar. 2021. 'Coping with Climate Grief by Establishing Transformative Connections in Mourning Circles'. bachelor. <https://ggw.studenttheses.ub.rug.nl/605/> (21 september 2023).
- Buelens, Geert. 2022. *Wat we toen al wisten: De vergeten groene geschiedenis van 1972*. Amsterdam: Querido Facto.
- Buhl, Anna. 2023. 'The Death of Clark Glacier: Practices of Mourning and the Possibility of Post-Anthropogenic Memory'. *Leviathan: Interdisciplinary Journal in English* (9).  
<https://tidsskrift.dk/lev/article/view/136281> (30 mei 2023).
- Buhner, Stephen Harrod. 2022. *Earth Grief: The Journey Into and Through Ecological Loss*. Boulder, CO: Raven Press.
- Burton-Christie, Douglas. 2011. 'The Gift of Tears: Loss, Mourning and the Work of Ecological Restoration on JSTOR'. <https://www.jstor.org/stable/43799348> (18 april 2023).
- Butler, Judith. 2004. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. 1. publ. London: Verso.
- . 2015. 'Precariousness and Grievability'. *Verso*. <https://www.versobooks.com/eng-blogs/news/2339-judith-butler-preciousness-and-grievability> (18 april 2023).
- Cáceres, Cristian e.a. 2022. 'What Is Solastalgia and How Is It Measured? SOS, a Validated Scale in Population Exposed to Drought and Forest Fires'. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 19(20): 13682.  
<https://www.mdpi.com/1660-4601/19/20/13682> (23 november 2023).
- Cave, Stephen, en Sarah Darwin. 2016. 'It's Not Easy Being Green'. *Aeon*.  
<https://aeon.co/essays/rituals-and-guilt-can-these-save-environmentalism> (18 april 2023).
- Chamel, Jean. 2023. 'Mourning Glaciers: Animism Reconsidered through Ritual and Sensorial Relationships with Mountain Entities in the Alps'. *Humans* 3(4): 239-50.  
<https://www.mdpi.com/2673-9461/3/4/19> (14 november 2023).
- Comtesse, Hannah e.a. 2021. 'Ecological Grief as a Response to Environmental Change: A Mental Health Risk or Functional Response?' *International Journal of Environmental*

- Research and Public Health* 18(2): 734. <https://www.mdpi.com/1660-4601/18/2/734> (18 april 2023).
- Craps, Stef. 2023. 'Ecological Mourning : Living with Loss in the Anthropocene'. In *Critical Memory Studies : New Approaches*, Bloomsbury Academic, 69-77.
- Cunsolo, Ashlee e.a. 2020. "'You Can Never Replace the Caribou": Inuit Experiences of Ecological Grief from Caribou Declines'. *American Imago* 77(1): 31-59. <https://muse.jhu.edu/article/753060> (15 juni 2023).
- Cunsolo, Ashlee, en Neville R. Ellis. 2018. 'Ecological Grief as a Mental Health Response to Climate Change-Related Loss'. *Nature Climate Change* 8(4): 275-81. <https://www.nature.com/articles/s41558-018-0092-2> (18 april 2023).
- Cunsolo, Ashlee, en Karen Landman. 2017. *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss and Grief*. Montreal/Kingston: McGill-Queen's Press - MQUP.
- Cunsolo Willox, Ashlee. 2012. 'Climate Change as the Work of Mourning'. *Ethics and the Environment* (17(2)): 137-64.
- Darlington, Susan M. 1998. 'The Ordination of a Tree: The Buddhist Ecology Movement in Thailand'. *Ethnology* 37(1): 1. <https://www.jstor.org/stable/3773845?origin=crossref> (22 september 2023).
- Dean, Dorothy. 2023. 'Climate Grief and the Secular Spirituality of Earth-Mourning'. *Harvard Divinity Bulletin*. <https://bulletin.hds.harvard.edu/climate-grief-and-the-secular-spirituality-of-earth-mourning/> (8 mei 2023).
- Dębińska, Maria Salomea. 2021. 'Witnessing from within: Hyperobjects and Climate Activism in Poland'. *HAU: Journal of Ethnographic Theory* 11(2): 445-60. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/10.1086/716035> (15 juni 2023).
- Dooren, T van. 2014. 'Mourning Crows: Grief and Extinction in a Shared World'. In *Routledge Handbook of Human-Animal Studies*, Londen: Routledge, 275-89.
- van Dooren, Thom, en Deborah Bird Rose. 2017. 'Keeping Faith with the Dead: Mourning and De-extinction'. *Australian Zoologist* 38(3): 375-78. <https://doi.org/10.7882/AZ.2014.048> (18 april 2023).
- Fremaux, Isabelle, en Jay Jordan. 2021. *We Are 'Nature' Defending Itself: Entangling Art, Activism and Autonomous Zones*. Londen: Pluto Press.
- GGZ Standaarden. 2023. '5. Behandeling en begeleiding - Psychotrauma- en stressorgerelateerde stoornissen | GGZ Standaarden'. <https://www.ggzstandaarden.nl/zorgstandaarden/psychotrauma-en-stressorgerelateerde-stoornissen/behandeling-en-begeleiding/psychologische-behandeling-volwassenen/bij-acute-stressstoornis-ass> (27 november 2023).
- Gomes, Mary. 2023. 'Altars of Extinction: Honoring the Broken Circle of Life'. *Reclaiming Quarterly*. <http://www.reclaimingquarterly.org/96/96-altarextinct.html> (19 november 2023).

- Good Grief Network. 2023. 'About'. *Good Grief Network*.  
<https://www.goodgriefnetwork.org/about/> (16 november 2023).
- Graham, Larry Kent. 2006. 'Pastoral Theology and Catastrophic Disaster'. *Journal of Pastoral Theology* 16(2): 1-17.  
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10649867.2006.11745282> (18 april 2023).
- Han, Byung-Chul. 2020. *The Disappearance of Rituals*. Cambridge: Polity Press.
- Hance, Jeremy. 2016. 'Why Don't We Grieve for Extinct Species?'  
<https://www.theguardian.com/environment/radical-conservation/2016/nov/19/extinction-remembrance-day-theatre-ritual-thylacine-grief>  
 (18 april 2023).
- Haraway, Donna J. 2016. *Staying with the Trouble: Making Kin in the Chthulucene*. Durham, NC: Duke University Press.
- Head, L, en T Harada. 2017. 'Keeping the heart a long way from the brain: The emotional labour of climate scientists'. *ScienceDirect*.  
<https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1755458617301251?via%3Dihub>  
 (18 april 2023).
- Heid, Markham. 2022. 'Ecological Grief: What It Is, What Causes It, and How to Cope'. *EverydayHealth.com*. <https://www.everydayhealth.com/emotional-health/whats-the-difference-between-eco-anxiety-and-ecological-grief/> (6 oktober 2023).
- van den Hemel, Ernst. 2017. 'Geestelijke verzorging als antropologisch laboratorium van postseculier Nederland'. *Religie & Samenleving* 12(2/3): 91-96.
- Higginbotham, Nick e.a. 2007. 'Validation of an Environmental Distress Scale'. *EcoHealth* 3(4): 245-54. <http://link.springer.com/10.1007/s10393-006-0069-x> (23 november 2023).
- Honnacker, Ana. 2023. 'Why Mourning for Minks Matters: Rebellious Grief as Practice of Solidarity'. *Zeitschrift für Ethik und Moralphilosophie*.  
<https://link.springer.com/10.1007/s42048-023-00151-4> (1 oktober 2023).
- Hornborg, Anne-Christine. 2005. 'Eloquent Bodies: Rituals in the Contexts of Alleviating Suffering'. *Numen* 52(3): 356-94. [https://brill.com/view/journals/nu/52/3/article-p356\\_2.xml](https://brill.com/view/journals/nu/52/3/article-p356_2.xml) (22 september 2023).
- Janssen, Vincent. 2022. 'Naar de psycholoog vanwege klimaatangst? Niet doen, het is geen stoornis en daarnaast heeft de geestelijke gezondheidszorg de handen al vol'. *De Limburger*. [https://www.limburger.nl/cnt/dmf20220712\\_93462585](https://www.limburger.nl/cnt/dmf20220712_93462585) (19 oktober 2023).
- Jenkinson, Stephen. 2015. *Die Wise – A Manifesto for Sanity and Soul*. Berkeley, CA, US: North Atlantic Books. <https://orphanwisdom.com/die-wise/> (18 april 2023).
- Kerngroep Ring Utrecht. 2023. 'Verbredingsplan Rijk kan definitief van tafel'. *Stop Verbreding Ring Utrecht*. <https://www.stopverbredingringutrecht.nl/verbredingsplan-rijk-kan-definitief-van-tafel/> (5 januari 2024).

- Luckhurst, Toby. 2019. 'Iceland's Okjokull Glacier Commemorated with Plaque'. *BBC News*. <https://www.bbc.com/news/world-europe-49345912> (30 mei 2023).
- Macy, Joanna, en Molly Young Brown. 2014. *Coming back to life: the updated guide to the work that reconnects*. Gabriola Island, British Columbia, Canada: New Society Publishers.
- Marczak, Michalina e.a. 2022. *Beyond Climate Anxiety: Development and Validation of the Inventory of Climate Emotions (ICE): a Measure of Multiple Emotions Experienced in Relation to Climate Change*. PsyArXiv. preprint. <https://osf.io/s9gzb> (23 november 2023).
- McCarroll, Pamela R. 2022. 'Embodying Theology: Trauma Theory, Climate Change, Pastoral and Practical Theology'. *Religions* 13(4): 294. <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/4/294> (19 april 2023).
- Meekison, Lisa, en Eric Higgs. 1998. 'The Rites of Spring (and Other Seasons): The Ritualizing of Restoration'. *Restoration & Management Notes* 16(1): 73-81. <https://www.jstor.org/stable/43440030> (18 april 2023).
- Menning, Nancy. 2017. 'Environmental Mourning and the Religious Imagination'. In *Mourning Nature: Hope at the Heart of Ecological Loss and Grief*, Montreal/Kingston: McGill-Queen's University Press, 39-63.
- Mihai, Mihaela, en Mathias Thaler. 2023. 'Environmental Commemoration: Guiding Principles and Real-World Cases'. *Memory Studies*: 175069802311760. <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/17506980231176037> (7 november 2023).
- News Wires. 2019. 'Swiss Hold High-Altitude Wake for Lost Alpine Glacier'. *France 24*. <https://www.france24.com/en/20190922-switzerland-hold-high-altitude-wake-lost-alpine-glacier-climate-change> (30 mei 2023).
- Nowak, Evanne. 2020. 'Activisme met een gebroken hart'. In *Nu het nog kan*, Amsterdam: Bezig Bij, 69-73.
- Palliaweb. 2022. 'Rouw'. <https://palliaweb.nl/richtlijnen-palliatieve-zorg/richtlijn/rouw> (27 november 2023).
- Pesonen, Heikki. 2022. 'Innovation, Adaptation, and Maintaining the Balance: Roy Rappaport's Ritual Theory as a Framework for Interpreting Religious Environmental Rituals'. *Approaching Religion* 12(3): 16-31. <https://journal.fi/ar/article/view/112793> (13 juni 2023).
- Pihkala, Panu. 2020a. 'Climate change: When the tree of life is felled'. <https://www.churchtimes.co.uk/articles/2020/4-december/features/features/climate-change-when-the-tree-of-life-is-felled> (18 april 2023).
- . 2020b. 'Climate Grief: How We Mourn a Changing Planet'. *BBC*. <https://www.bbc.com/future/article/20200402-climate-grief-mourning-loss-due-to-climate-change> (5 december 2023).

- . 2020c. 'The Cost of Bearing Witness to the Environmental Crisis: Vicarious Traumatization and Dealing with Secondary Traumatic Stress among Environmental Researchers'. *Social Epistemology* 34(1): 86-100. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02691728.2019.1681560> (16 juni 2023).
- . 2022a. 'Eco-Anxiety and Pastoral Care: Theoretical Considerations and Practical Suggestions'. *Religions* 13(3): 192. <https://www.mdpi.com/2077-1444/13/3/192> (18 april 2023).
- . 2022b. 'The Process of Eco-Anxiety and Ecological Grief: A Narrative Review and a New Proposal'. *Sustainability* 14(24): 16628. <https://www.mdpi.com/2071-1050/14/24/16628> (18 april 2023).
- . 2023. *Ecological Sorrow: Types of Grief and Loss in Ecological Grief*. Public Health and Healthcare. preprint. <https://www.preprints.org/manuscript/202311.0967/v1> (21 november 2023).
- Porges, Stephen W. 2022. 'Ancient Rituals, Contemplative Practices, and Vagal Pathways'. In *Coping Rituals in Fearful Times*, red. Jeltje Gordon-Lennox. Cham: Springer International Publishing, 43-64. [https://link.springer.com/10.1007/978-3-030-81534-9\\_3](https://link.springer.com/10.1007/978-3-030-81534-9_3) (15 juni 2023).
- Puchalski, Christina M., Robert Vitillo, Sharon K. Hull, en Nancy Reller. 2014. 'Improving the Spiritual Dimension of Whole Person Care: Reaching National and International Consensus'. *Journal of Palliative Medicine* 17(6): 642-56. <http://www.liebertpub.com/doi/10.1089/jpm.2014.9427> (19 december 2023).
- Quaglia, Sofia. 2022. 'Glacier Grief: How Funerals and Rituals Can Help Us Mourn the Loss of Nature'. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/environment/2022/oct/10/glacier-grief-how-funerals-and-rituals-can-help-us-mourn-the-loss-of-nature-aoe> (5 december 2023).
- Romanoff, Bronna D., en Marion Terenzio. 1998. 'Rituals and the Grieving Process'. *Death Studies* 22(8): 697-711. <https://doi.org/10.1080/074811898201227> (19 mei 2023).
- Roon, Annelies. 2023. 'Mag je als politicus rouwen om het klimaat tijdens een debat?' *Trouw*. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-economie/mag-je-als-politicus-rouwen-om-het-klimaat-tijdens-een-debat~ba8664c8/> (21 september 2023).
- Roothaan, Angela. 2019. 'Decolonizing Human-Animal Relations in an African Context: The Story of the Mourning Elephants'. In *African Environmental Ethics: A Critical Reader*, The International Library of Environmental, Agricultural and Food Ethics, red. Munamoto Chemhuru. Cham: Springer International Publishing, 255-68. [https://doi.org/10.1007/978-3-030-18807-8\\_17](https://doi.org/10.1007/978-3-030-18807-8_17) (18 april 2023).
- Sas, Corina, en Alina Coman. 2016. 'Designing personal grief rituals: An analysis of symbolic objects and actions'. *Death Studies* 40(9): 558-69. <https://doi.org/10.1080/07481187.2016.1188868> (18 april 2023).
- Sheldrake, Philip. 2012. *Spirituality: A Very Short Introduction*. First edition. Oxford, United Kingdom: Oxford University Press.



- Sideris, Lisa H. 2020. 'Grave Reminders: Grief and Vulnerability in the Anthropocene'. *Religions* 11(6): 293. <https://www.mdpi.com/2077-1444/11/6/293> (18 april 2023).
- Skrimshire, Stefan. 2019. 'Extinction Rebellion and the New Visibility of Religious Protest'. *openDemocracy*. <https://www.opendemocracy.net/en/transformation/extinction-rebellion-and-new-visibility-religious-protest/> (17 november 2023).
- Stein. 2021. 'Ode to a Glacier'. *Atmos*. <https://atmos.earth/ode-to-a-glacier/> (14 november 2023).
- Straver, Frank. 2023. 'Milieuactivisten die de klimaatstress te veel wordt, zoeken steun bij elkaar. "Samen huilen lucht op"'. *Trouw*. <https://www.trouw.nl/duurzaamheid-economie/milieuactivisten-die-de-klimaatstress-te-veel-wordt-zoeken-steun-bij-elkaar-samen-huilen-lucht-op~b4b286e9/> (18 april 2023).
- Swim, Janet e.a. 2009. *Psychology and Global Climate Change: Addressing a Multi-Faceted Phenomenon and Set of Challenges*. APA. <https://www.apa.org/science/about/publications/climate-change> (27 juni 2023).
- Szerszynski, Bronislaw. 2002. 'Ecological Rites: Ritual Action in Environmental Protest Events'. *Theory, Culture & Society* 19(3): 51-69. <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/026327602401081521> (15 juni 2023).
- Tschakert, P. e.a. 2019. 'One Thousand Ways to Experience Loss: A Systematic Analysis of Climate-Related Intangible Harm from around the World'. *Global Environmental Change* 55: 58-72. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0959378018308276> (18 april 2023).
- @van Rossem. 2019. 'GeenStijl: Nieuwsuur waarschuwt tegen Greta Thunberg (en toont een hilarische parade van klimaatgekkies)'. *GeenStijl*. <https://www.geenstijl.nl/5150916/send-in-the-clowns/> (18 april 2023).
- Verschuren, Piet, en Hans Doorewaard. 2021. *Het ontwerpen van een onderzoek*. Amsterdam: Koninklijke Boom uitgevers.
- VGvZ. 2016. 'Beroepsstandaard geestelijk verzorger'.
- Wade, Sarah. 2019. 'From the Sublime to the Ridiculous: Extinction in the Work of Marcus Coates'. *Performance Research* 24(7): 137-42. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13528165.2019.1717886> (28 september 2023).
- Weller, Francis. 2015. *The Wild Edge of Sorrow*. North Atlantic Books.
- . 2016. 'To and From the Soul's Hall'. *UTNE Reader* (Fall): 64-69. <https://pgiaa.org/wp-content/uploads/2016/11/UTNE.pdf>.
- . 2021. *In the Absence of the Ordinary: Essays in a Time of Uncertainty*. Santa Rosa, CA: Wisdom Bridge Press.

- Whitcomb, Isobel. 2021. 'Climate anxiety and PTSD are on the rise. Therapists don't always know how to cope'. <https://www.theguardian.com/environment/2021/apr/20/climate-emergency-anxiety-therapists> (18 april 2023).
- White, Benjamin. 2015. 'States of Emergency: Trauma and Climate Change'. *Ecopsychology* 7(4): 192-97. <http://www.liebertpub.com/doi/10.1089/eco.2015.0024> (16 juni 2023).
- Wojtkowiak, Joanna. 2021. 'Leren ritualiseren'. In *Met lichaam en geest. De rituele competentie van geestelijk verzorgers*, Utrecht: Eburon, 112-21.
- . 2022. 'Ritual (Re)Design. Towards a Framework for Professional Ritual Making in Postsecular Contexts'. *Yearbook for Ritual and Liturgical Studies* 38: 108-23. <https://ugp.rug.nl/jvlo/article/view/39556> (18 april 2023).
- Wojtkowiak, Joanna, Robin Knibbe, en Anne Goossensen. 2018. 'Emerging Ritual Practices in Pluralistic Society: A Comparison of Six Non-Religious European Celebrant Training Programmes'. *Journal for the Study of Spirituality* 8(1): 77-90. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20440243.2018.1431287> (22 december 2023).
- Wojtkowiak, Joanna, Jonna Lind, en Geert E. Smid. 2021. 'Ritual in Therapy for Prolonged Grief: A Scoping Review of Ritual Elements in Evidence-Informed Grief Interventions'. *Frontiers in Psychiatry* 11: 623835. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsy.2020.623835/full> (5 december 2023).
- Woodbury, Tom. 2019. 'This Is What Recovery Looks like: Shape-Shifting the Traumasphere We Now Inhabit'. *Medium*. <https://bfc-woodman.medium.com/this-is-what-recovery-looks-like-shape-shifting-the-traumasphere-we-now-inhabit-524d04d10851> (29 juni 2023).
- Woodbury, Z. 2019. 'Climate Trauma: Toward a New Taxonomy of Trauma'. <https://www.liebertpub.com/doi/10.1089/eco.2018.0021> (18 april 2023).
- Zijlstra, Heleen. 2023. 'Is verbreding A27 Amelisweerd nog te stoppen?' *EcoToday*. <https://ecotoday.nl/verbreding-a27-amelisweerd-te-stoppen-met-regio-alternatief/> (5 januari 2024).

## **Bijlage 1 – Vragenlijst ter voorbereiding ritueel**

1. **Welke vorm(en) van ecologische rouw prevale(e)r(t)en?** [Pihkala]  
Niet-erkend en anticipatoir. Overige vormen onbekend.
2. **Is ecologische rouw het hoofddoel?** [rol van instrumentaliteit]  
Ja, maar gedeeld met verzet.
3. **Om welke specifieke verliezen wordt er gerouwd?** [specificiteit, Menning]  
Om het verlies van een deel van het historische bos Oud Amelisweerd.
4. **Zijn er deelnemers met complexe ecologische rouw?** [Pihkala]  
Obekend
5. **Met welke anders-dan-menselijke subjecten wordt er in verbinding getreden?**  
[Sideris] Met bomen en bosbewoners.
6. **Welke anders-dan-menselijke levens krijgen een stem in/via het ritueel?** [Macy en Brown] Bomen en bosbewoners.
7. **Welke klassieke elementen spelen een rol in het ritueel?** [Sas en Coman]  
Mogelijk: alle
8. **Spelen er culturele en/of koloniale machtsverhoudingen onder de deelnemers of tussen deelnemers en voorgangers/organisatoren?** [Mihai en Thaler]  
In de context van de casus speelt er een politieke machtsverhouding (tussen regionale en nationale overheid) en culturele machtsverhouding (tussen voor- en tegenstanders van de uitbreiding). In de context van het ritueel zijn mogelijke machtsverhoudingen onbekend.
9. **Hoe wordt antropocentrisme vermeden?** [Sideris, Dean]  
Door de relatie met het bos op de voorgrond te laten treden en het bos en de bosbewoners te laten spreken via het ritueel.
10. **Speelt schuld een rol in het ritueel?** [Menning]  
Waarschijnlijk niet.
11. **Welke klimaatmoties zijn in dit geval verweven met de rouw?** [Pihkala]  
Waarschijnlijk boosheid (met betrekking tot nationale overheid en voorstanders van uitbreiding).
12. **Hoe wordt sluiting van de rouw voorkomen?** [Barnett, Honnacker]  
Door een ritueel van waakzame rouw te ontwerpen en uitvoeren en optioneel en herdenkingsmonument te plaatsen.
13. **Welke normverandering(en) wordt/en nagestreefd?** [Mihai en Thaler]  
Een maatschappelijke normverandering waarin natuurlijke belangen beschermd worden ten opzicht van menselijke belangen infrastructuur.
14. **Welke transformatie(s) wordt/en nagestreefd?**  
....
15. **Wordt de legitimiteit van ecologische rouw expliciet erkend?**  
Ja, in de communicatie vooraf en aan het begin van het ritueel.
16. **Nodigt het ritueel uit tot archetypisch spreken (vanuit een groter heilig geheel)?**  
[Macy en Brown] Ja, door stem te geven aan het bos en door de verwevenheid van menselijk leven met de natuur te benadrukken.

## Bijlage 2 – Tabellen bij het framework professioneel ritualiseren

| Tabel 1. Framework voor professioneel ritualiseren                                                                                                                                                      |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <i>Rituele aanleiding</i>                                                                                                                                                                               | <i>Ritueel (her)ontwerp</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                           | <i>Rituele performance</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |
| <ul style="list-style-type: none"> <li>• Observatie</li> <li>• Vooronderzoek</li> <li>• Intake (telefonisch, op locatie)</li> <li>• Interview</li> <li>• Open gesprek</li> <li>• Vragenlijst</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Rituele en levensbeschouwelijke identiteit</li> <li>• Welke personen staan centraal in het ritueel? Vanuit welke kernwaarden?</li> <li>• Wat is het thema van het ritueel?</li> <li>• Welke emotionele curve vindt plaats in het ritueel? (bijvoorbeeld van verdriet naar hoop)</li> <li>• Inspiratiebronnen</li> <li>• Creativiteit de ruimte bieden</li> <li>• Verbeelding, intuïtie</li> <li>• Rituele structuur, opbouw</li> <li>• Tijdschema</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Natuurlijke podiumpresentatie</li> <li>• Stemgebruik</li> <li>• Kleding</li> <li>• Zichtbaar/onzichtbaar zijn tijdens ritueel</li> <li>• Improvisatievermogen</li> <li>• Organisatievermogen (alles vooraf klaarleggen voor ritueel)</li> <li>• Van tevoren oefenen</li> <li>• Vrijwilligers inwerken</li> </ul> |

| Tabel 2. Vragen voor hedendaags ritualiseren |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|----------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                                              | <i>Vragen</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Communiceren van ritueel thema               | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Wat is de aanleiding voor dit ritueel? Wie maakt de behoefte kenbaar (cliënt(en), organisatie)?</li> <li>• Wat is het centrale thema van het ritueel?</li> <li>• Hoe relateert het ritueel aan een breder (cultureel) betekenisframework?</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                         |
| Ritueel (her)ontwerp                         | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Wat is de centrale functie van dit ritueel? (riten van transformatie, separatie, incorporatie, erkenning, contemplatie)?</li> <li>• Wat zijn de belangrijkste onderdelen en symbolische handelingen van het ritueel? Waar bouwt de rituele spanning zich op? Wanneer vindt de emotionele catharsis plaats?</li> <li>• Welk symbool is geschikt voor a) de behoefte en b) de cliënt(en) of gemeenschap? Is er een centraal symbool?</li> <li>• Worden alle rituele elementen in acht genomen?:<br/> <b>Plaats:</b> waar vindt het ritueel plaats?<br/> <b>Tijd:</b> hoe lang duurt het ritueel? Wat is het tempo van het ritueel? Hoeveel tijd heb je nodig om de catharsis op te bouwen? Hoe vaak</li> </ul> |

|                     |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                       |
|---------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
|                     | <p>wordt het ritueel voltrokken (rituele frequentie)?</p> <p><b>Actie:</b> Wat voor soort handelingen worden verricht gedurende het ritueel? Wie voert het ritueel uit? Welke deelnemers voeren wat voor handelingen uit?</p> <p><b>Objecten:</b> Welke objecten worden gebruikt? Hoe dragen de objecten bij aan de dramatisering en presentatie van het ritueel?</p> <p><b>Deelnemers:</b> Wie neemt deel aan het ritueel? Wie spreekt, handelt? Wie luistert?</p> <p><b>Taal:</b> Wat voor (symbool)taal wordt er gebruikt? Past de taal bij de rituele deelnemers? Draagt de taal bij aan cognitieve vereenvoudiging?</p> <ul style="list-style-type: none"> <li>• Is er bereidheid deel te nemen? Is er een geaccepteerde procedure? Is de rituele ruimte een veilige plek? Kunnen deelnemers zich afzonderen als sommige onderdelen te intens zijn?</li> <li>• Wat is de lichamelijke infrastructuur van het ritueel?</li> </ul> |
| Rituele performance | <ul style="list-style-type: none"> <li>• Is de performance authentiek en oprecht?</li> <li>• Zijn de ritueel actoren 'bevoegd'?</li> <li>• Wordt het ritueel correct en compleet uitgevoerd?</li> <li>• Wat dient er volgende keer anders te worden gedaan?</li> </ul>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                |

| Tabel 3. Dynamieken en spanningen bij ritualiseren |     |                                                |
|----------------------------------------------------|-----|------------------------------------------------|
| herkenbaar, repeterend                             | vs. | geïndividualiseerd, uniek                      |
| nieuwe elementen introduceren                      | vs. | bestaande elementen gebruiken                  |
| ontwerpen op basis van materiaal en vorm           | vs. | ontwerpen op basis van bedoelde betekenissen   |
| eenheid, samenhang in ritueel                      | vs. | representatief voor pluralistische gemeenschap |